

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Rüstəmovə Günay Nofəl qızının

“Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafının

əsas istiqamətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadi nəzəriyyə”

Elmi rəhbər:

İ.e.d.,prof. F.F.Mustafayev

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.n.,dos. N.Ə.Sadıqov

Kafedra müdiri: İ.e.d.,prof. Ü.Q.Əliyev

BAKI-2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ-İQTİSADI BÖHRANI ANLAYIŞININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	8
1.1. Maliyyə-iqtisadi böhranı anlayışına nəzəri və metodoloji yanaşmalar	8
1.2. Dünya maliyyə-iqtisadi böhranlarının tarixi təkamülü	16
1.3. 2007-2008-ci illər qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və onun səbəbləri	25
II FƏSİL. MALİYYƏ BÖHRANININ İQTİSADI BÖHRANA ÇEVRİLMƏSİ VƏ ONUN DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN QEYRİ-BƏRABƏR İNKİŞAFINA TƏSİRİ	36
2.1. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsir istiqamətləri	36
2.2. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının “birinci dalğası” və ona qarşı anti-böhran tədbirləri	48
2.3. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının “ikinci dalğası” və dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafının dərinləşməsi	57
III FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ-İQTİSADI BÖHRANININ AZƏRBAYCANA TƏSİRİ VƏ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ	69
3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı baxımından xarakterizə olunması və ilkin anti-böhran proqramı	69
3.2. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın “ikinci dalğası”nın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və onunla mübarizə tədbirləri	79
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	90
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	96
PE3IOME	104
SUMMARY	105
REFERAT	106

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi böhranlar iqtisadi sistemin inkişafında tarazlığın pozulmasının göstəricisidir. Böhran özü özlüyündə cəmiyyətin sosial-iqtisadi sabitliyinin kompleks pozulmasına təsir göstərir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi böhranların səbəbləri də olduqca fərqli olmuşdur. Cari böhranın təbiəti isə unikaldir. Belə ki, müasir iqtisadiyyatın ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti qloballaşma prosesidir. İqtisadiyyatın qloballaşması böhranların da qlobal xarakter alması ilə nəticələnmişdir.

Dünya maliyyə bazarında müasir böhranın tədqiqi elmi-praktiki nöqtəyi nəzərdən aktuallıq əldə edib. Onun xüsusiyyətləri, səbəbləri və özünü biruzə vermə formalarının tədqiqi dünya maliyyə bazarında böhrana qarşı müqaviməti yaxşılaşdırmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirməyə və mənfi sosial-iqtisadi nəticələri azaltmağa imkan verir.

Bugünkü dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq maliyyə münasibətlərində əsas rolu ABŞ oynamaqda davam edir. Ona görə də ABŞ-ın iqtisadiyyatı və xarici iqtisadi münasibətlərində yaranan ziddiyətlər ümumilikdə dünya iqtisadi sistemində ziddiyətlərə səbəb ola bilər.

Aparıcı inkişaf etməkdə olan ölkələr Çin, Brazilya, Argentina, Meksika, Rusiya real sektorda öz mövqeyini inkişaf etdirir. Lakin bu ölkələr ABŞ ilə sıx iqtisadi münasibətlərlə “bağlıdır” və bu ölkənin əsas ixracatçılarıdır. Bundan başqa bu ölkələrin valyuta ehtiyatları ABŞ valyutası ilə ifadə olunur.

2007-2008-ci il ipoteka sektorundan başlayan ABŞ maliyyə böhranı ABŞ maliyyə sistemində uçquna və iqtisadiyyatın real sektorunda durğunluğa səbəb oldu. Həmçinin onun yayılma miqyasında dünya maliyyə bazarına və bütünlükdə dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir etdi. Bununla əlaqədar olaraq dünya ölkələrinin çoxu 1929-cu il Böyük Depressiyadan sonra ən böyük iqtisadi böhranla üzləşdi.

Böhran tezliklə bütün dünya ölkələrinə yayıldı. Böhranın təsirindən iqtisadi artım aşağı düşdü. Dünyanın ən zəif inkişaf etmiş ölkələrindən inkişaf etmiş ölkələrə kimi bütün ölkələrin iqtisadiyyatı böhranın təsirindən yaxa qurtara bilmədi. Nəticədə

dünya iqtisadiyyatı zəifləməyə, iqtisadi artım ləngiməyə başladı və ümumilikdə dünya ölkələrində sosial-iqtisadi vəziyyət gərginləşdi.

Böhranı aradan qaldırmaq və təsirini azaltmaq üçün dünya ölkələri antiböhran siyasəti yürütməyə başladılar. Böhranı dəff etmək üçün ABŞ hökuməti maliyyə sektorunun dövlət tənzimlənməsini likvidliyi artırmaq, faizləri aşağı salmaq və dövlət xərclərini artırmaq yolu ilə gücləndirdi. Uçot dərəcələrinin aşağı salınması və özəl sektora maliyyə yardımının artırılması ilə bağlı hökumət proqramı aktiv işlədi. ABŞ-da bazar sisteminə dövlətin aktiv müdaxiləsi nəticəsində öz ölkəsində iqtisadiyyatını fəlakətdən qurtardı. Lakin bu qısamüddətli antiböhran tədbirləri dünya iqtisadiyyatına hərtərəfli kömək edə bilmədi və o iqtisadi artımın azalmasının davam etməsi nəticəsində durğunluq vəziyyətində qaldı. Belə ki, iqtisadi artım azalır, işsizlik çoxalır və maliyyə bazarında qeyri-sabitlik qalmaqda idi. Bununda nəticəsində 2011-ci ildən maliyyə böhranının “ikinci dalğası” tüğyan elədi. Böhranın uzunmüddət davam etməsi ilə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı tənəzzül ilə üz-üzə qaldı, çoxlu banklar, sığorta şirkətləri, firmalar iflasa uğradı. Dünyada işsizlərin sayı artmaqda davam edir, əhalinin həyat səviyyəsi aşağı düşür, tələbin azalması ilə istehsal aşağı düşməyə başlayıb. Beləliklə böhranın ikinci mərhələsində maliyyə böhranı genişlənərək iqtisadi böhrana çevrildi. Dünya ölkələrinin inkişaf səviyyələri arasında uçurum böhranın təsiri ilə daha da dərinləşdi. Çünki onsuzda zəif iqtisadiyyata malik olan ölkələr böhran dalğalarının zərbəsi ilə darma-dağın oldular.

Qlobal-maliyyə iqtisadi böhranın təsiri ölkəmizdən də yan keçmədi. Bununda məlum səbəbləri ölkəmizin neft sektorundan aslı olması və böhran ərəfəsində neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi idi. Digər ölkələr kimi Azərbaycan da böhranla mübarizə tədbirləri həyata keçirildi və bu mübarizə bu gün də davam etdirilməkdədir.

Beləliklə, dissertasiya işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, 2008-ci ildən başlayan və hələdə davam edən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının səbəblərini, onunla mübarizə yollarının axtarılması, nəticələri və gələcəyə dair baxışların müəyyənləşdirilməsi, həmçinin dünya iqtisadi böhranının dünya ölkələrinin qeyri-

bərabər inkişafına təsir istiqamətlərinin araşdırılması və eyni zamanda Azərbaycan Respublikasına təsiri, ölkəmizdə ona qarşı aparılan tədbirlər öyrənilmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti dünya maliyyə bazarında cari qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı, onun səbəbləri, dünya ölkələrinin inkişafına təsirinin istiqamətləri və onunla mübarizə tədbirləridir. Tədqiqatın obyektini isə qloballaşma dövründə iqtisadi tsiklin pozulmasının maliyyə bazarlarına təsiri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə böhranı anlayışının mahiyyətini, qlobal maliyyə böhranlarının tarixini, eyni zamanda cari qlobal maliyyə iqtisadi böhranını onu doğuran səbəbləri, dünyanın bütün ölkələrinə inkişaf etmiş və eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına təsirini araşdırmaq və dünya ölkələrinin böhranla mübarizəsinin ən optimal metodlarını, antiböhran tədbirlərini ifadə etmək, həmçinin ölkəmizdə böhranın təsirlərini və ona qarşı mübarizənin nədən ibarət olduğunu göstərməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri isə aşağıdakılardır:

- Maliyyə-iqtisadi böhranı anlayışına, onun səbəblərinə nəzəri və metodoloji yanaşmaların və baxışların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- Maliyyə-iqtisadi böhranlarının tarixi genezisinin öyrənilməsi;
- Sonuncu qlobal-maliyyə iqtisadi böhranının və onun səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının dünya ölkələrinə yayılması və böhranın onların qeyri-bərabər inkişafına təsirinin araşdırılması;
- Qlobal maliyyə iqtisadi böhranı ilə mübarizə və aparılan antiböhran tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi və nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- Böhranın “ikinci dalğasının” ölkələrin qeyri-bərabər inkişafına təsirinin aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirilməsi;
- Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının Azərbaycan Respublikasına təsirinin və ona qarşı ölkəmizdə aparılan antiböhran tənzimləmə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqatın aparılması üçün informasiya mənbəyi kimi Azərbaycan, rus və digər ölkə müəlliflərinin elmi əsərləri və monoqrafiyaları, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankının, Maliyyə Nazirliyinin və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi materiallarından, statistik məlumatlarından, yerli və xarici ölkələrin internet saytlarındakı iqtisadi xəbərlər, məqalələr və statistik məlumatlardan istifadə edilib.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- Maliyyə-iqtisadi böhranı anlayışına nəzəri-metodoloji yanaşmalar sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir;

- Qlobal maliyyə -iqtisadi böhranının səbəbləri aşkarlanmışdır;

- Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və onun dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsiri aspektinə kompleks yanaşma üsulundan istifadə edilərək real statistik məlumatlar əsasında böhranın ölkə iqtisadiyyatlarına təsirinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

- Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranına qarşı aparılan anti-böhran tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyənləşdirilmiş və bir sıra əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində maliyyə böhranı anlayışına nəzəri baxışlar və iqtisadiyyatın qloballaşması nəticəsində maliyyə böhranlarının miqyasının böyüməsi, onu doğuran səbəblər və onun aradan qaldırılmasında qarşıya çıxan problemlər öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, qlobal maliyyə-iqtisadi böhranları və onun dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərməsi və yaranan problemlərin aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır, həmçinin, böhranın təsirinin aradan qaldırılması üsulları göstərilmişdir. Magistr dissertasiyasını problemin araşdırılmasına həsr olunmuş mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan tədqiqat işi hesab etmək olar. Dissertasiya işi bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılmasında faydalı mənbə ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işinin strukturu giriş, 3 fəsil və 8 paraqrafdan , nəticə və təkliflərdən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın predmet və obyekt, informasiya bazası və işlənməsi metodları göstərilmiş, tədqiqatın elmi yeniliyi əsaslandırılmışdır.

“Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı anlayışının nəzəri əsasları” adlanan I fəsildə maliyyə iqtisadi böhranının mahiyyəti açılmış və ona olan nəzəri baxışlar işıqlandırılmış, eyni zamanda maliyyə iqtisadi böhranlarının tarixi nəzərdən keçirilmişdir. Bu fəsildə həmçinin cari qlobal maliyyə iqtisadi böhranı və onun səbəbləri öz əksini tapmışdır.

“Maliyyə böhranının iqtisadi böhrana çevrilməsi və onun dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsiri” adlanan II fəsildə böhranın dünya ölkələrinə yayılması və onun ayrı-ayrı dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsirindən, ölkələrin böhrana qarşı apardığı antiböhran tənzimləmə tədbirlərindən, böhranın davam etmə müddətinə fərqli baxışlardan, qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın “ikinci dalğası”ndan və maliyyə böhranının iqtisadi böhrana çevrilməsindən və onun dünya ölkələri arasında qeyri-bərabərliyi dərinləşdirməsindən, gələcəyə dair proqnozlar və fikirlərdən bəhs olunur.

“Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının Azərbaycana təsiri və anti-böhran tədbirləri” adlanan III fəsildə qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının ölkəmizə təsir kanallarından, ayrı-ayrı sektorlara təsir dərəcəsi və makroiqtisadi göstəricilərdə ifadəsindən, böhrana qarşı aparılan tədbirlərdən-“Anti-böhran Proqramı”ndan və hələ də davam edən böhranın “ikinci dalğası”nın təsirlərindən və ondan çıxış yollarının axtarılmasından bəhs olunur.

I FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ-İQTİSADI BÖHRANI ANLAYIŞININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə-iqtisadi böhranı anlayışına nəzəri və metodoloji yanaşmalar

Nə qədər qəribə olsa da, maliyyə böhranı və ya iqtisadi böhran kimi geniş yayılmış bir fenomenin dəqiq bir müəyyənliyi yoxdur. Böhran dedikdə isə ümumiyyətlə bir qayda olaraq hər hansı bir prosesin kəskin enişi başa düşülür və daha çox neqativ bir hal kimi qəbul olunur. Böhran, sözün geniş mənasında, hadisələrin inkişafında kəskin “sınıq”, ağır keçid durumu, mürəkkəb vəziyyət deməkdir. Lakin tez-tez böhranın bizə həmişə yalnız mənfi şeylər deyil, həm də müsbət şeylər də gətirdiyi deyilir. Belə ki, o, irəliyə hərəkət etməyə məcbur edir, onun aradan qaldırılması yolları da inkişaf üçün yeni imkanlar yaradır. Hətta belə bir variant vardır ki, Çin dilində böhran iki heroqliflə ifadə olunur və bu heroqliflərdən biri “təhlükə”, ikincisi isə “imkan” mənasını verir.[76, səh.5]

Böhran ictimai inkişafın istənilən hadisəsi kimi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bir tərəfdən böhran iqtisadi sistemlərin effektivliyinin dağılması kimi qiymətləndirilsə də, digər tərəfdən isə böhran müalicə olunmalı hər hansı bir xəstəlik kimi qiymətləndirilir.

Müasir ədəbiyyatlarda iqtisadi böhranın iki forması fərqləndirilir: real sektorun böhranı və maliyyə böhranı. Real sektorun böhranı adı altında əmtəə və xidmətlər bazarında tələb və təklifin tarazlığının pozulması başa düşülür. Buna görə də onun istehsaldan öncə və istehsaldan sonra baş verən böhran kimi iki forması fərqləndirilir. İstehsal sonrası böhran adətən iqtisadi səbəblərə görə baş vermir və adətən təbii fəlakətlər, müharibələr, hərbi və siyasi münaqişələr səbəbindən baş verir. İqtisadçıların fikrincə istehsal öncəsi böhran isə azad bazar şəraitində məcmu tələbin və istehsalın əvvəlcədən planlaşdırılmasının mümkün olmaması səbəbindən baş verir.

İqtisadi böhranın yaranma dövrüliyi və onun ifadə fazaları iqtisadi inkişafın dövrü xarakterini səciyyələndirirlər, bu da öz növbəsinə təkrar istehsalın inkişaf qanununu, istehsalın eniş və yüksəlişlərinin bir-birini əvəzləməsini əks etdirir.

Bu problem daha dərin və ətraflı şəkildə K.Marks tərəfindən tədqiq olunmuşdur. İqtisadi böhran adətən dövrü valyuta və maliyyə böhranlarının yaranmasını şərtləndirir. İqtisadi böhranın səbəbləri kimi təkrar istehsal prosesində, yəni istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak sahəsində yaranan ziddiyyətlər çıxış edirlər. Təkrar istehsalın inkişafı və müvafiq olaraq yığılmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması dövrü surətdə baş verir. O, böhranların səbəblərini aşkara çıxartmış, onların labüdlüyünü əsaslandırmış, dövrün vəziyyəti ilə əlaqəsini müəyyən etmiş və böhranların inkişaf nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur.

İqtisadi böhran haqqında mövcud nəzəriyyələr onun yaranmasının bir çox səbəb və amillərini əks etdirirlər. Belə ki, neoklassisizm və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri böhranların əsas səbəbini kimi həddindən artıq istehsala səbəb olan əhalinin məhsulların tam istehlak etməməsini hesab edirlər. Bunun əlacını onlar istehlakın stimullaşdırılmasında görürlər.

Böhranın səbəbini iqtisadi inkişafın nisbətsizliyində yaxud bazarın “qeyri-tarazlılığında” görən iqtisadçılar marksizm mövqeyinə daha yaxındırlar. Onların fikrincə böhranlar sahələr, sahibkarların gözlənilməz hərəkətləri arasında düz nisbətə olmaması ilə şərtləndirilmişdir və bu qeyri-mükəmməl, qeyri-peşəkar idarəçiliyin nəticəsidir.

Böhranların həmçinin psixoloji nəzəriyyəsi mövcuddur. Y.Şumpeterin fikrincə hər bir baza üçün investisiyalara münasibəti formalaşdıran özünün psixoloji təsviri səciyyəvidir.

Maliyyə böhranları isə adətən bazarda maliyyə aktivlərinin öz dəyərini itirməsi səbəbindən baş verir. Buna nümunə kimi bank və valyuta böhranlarını, “spekulyativ köpükləri” və s. göstərmək olar. Əgər XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində maliyyə böhranlarına yalnız bank böhranı kimi baxırdılarsa, sonradan onun məzmununu fond bazarlarında baş verən vəziyyətlərində nəzərə alınması ilə daha da genişləndi. Bəzi

iqtisadçıların fikrincə isə maliyyə böhranı birdən-birə yüksək tələbin yaranmasına baxmayaraq kapital ehtiyatlarının çatışmamasıdır.

Ümumilikdə isə maliyyə böhranı anlayışına müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn üçün BSE-nin (Böyük Sovet Ensiklopediyası) ideoloji yanaşmasına görə maliyyə böhranı kapitalist ölkələrin dövlət maliyyə sisteminin dərin dağılıqlığı kimi başa düşülür. Buna səbəb isə silahlanma yarışının davam etməsidir. Lakin bu cür qeyri-müəyyən yanaşma, hansıki, böhranın səbəbini mücərrət olan dövlət maliyyə sisteminin dərin dağılıqlığında görən müasir “İqtisadiyyat və Hüquq Ensiklopedik lüğət”i üçün çox qəribə görünür. “Wikipedia” onlayn ensiklopediyasında maliyyə böhranı anlayışını hər hansı maliyyə alətlərinin dəyərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi kimi qiymətləndirir.[94] Bu da “maliyyə alətlərinin qiymətlərinin aşağı düşməsi böhranın əlamətidirmi?!” sualını açıq qoyur. Bundan əlavə əsas səbəbləri aydınlaşdırmaq üçün bütün hadisələri fərqli qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan “maliyyə sistemində pozuntular” bu anlayışı daha düzgün ifadə etmiş olur.

Ayrı-ayrı iqtisadçılar maliyyə böhranı anlayışına fərqli aspektlərdən və istiqamətlərdən yanaşmışlar:

- likvidlik problemi, maliyyə resursları, maliyyə sabilliyi, həmçinin böhran prosesinin müəyyənləşdirilməsində transmilli bankların iştirakı - M.Kouli, T.Sindler, O.Vilyamson.

- maliyyə böhranının modelləşdirilməsi məsələsi - M.Brukşir, R.Kamminnqz, J.Keydjel, F.Nayt, E.Rot, V.Şulz, Y.Şumpeter.

- iqtisadi sabillikdə və ümumi iqtisadi böhranda onun yeri və rolu - B.Bernanke, A.Qrinspen, R. Kaqan, F. Mişkin, Ç. Morris, F. Nayt, Rozenberq, Q.Şinazi.

- maliyyə və iqtisadi böhranların nəzəri və praktiki inkişafının ümumi aspektləri - Z.V.Atlas, A.A.Varqa, B.B.Qeraşenka, E.F.Jukov, A.M. Tavisiiyev, M.M.Yaponskiy və başqaları. [76, səh.7-9]

Dünyada mövcud olan və maliyyə böhranlarını açıqlayan nəzəriyyələri əsasən altı başlıq altında toplaya bilərik: 1. Dövri borc yığılı. 2. Bankçılıqda yaşanan

böhran. 3. Rasional nəzəriyyə. 4. Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi. 5. Kredit nəzəriyyəsi. 6. Maliyyə bazarı strukturu nəzəriyyəsi.[35, səh.16-17]

Müasir rus və xarici ədəbiyyatlarda maliyyə böhranı definisiyasının bir mənalı izahı yoxdur. Maliyyə böhranı sadəcə olaraq geniş spektrə malik iqtisadi böhranın bir parçasıdır hansı ki, iqtisadiyyatın ümumi böhranı zamanı yaranır. Bir çox iqtisadçı alimlər maliyyə böhranını maliyyə sistemindəki böhran kimi qələmə verirlər, başqa sözlə, onu maliyyə sisteminin böhranı kimi adlandırırlar.

Belə ki, A.Q.Qryaznova 2002-ci ildə kollektiv surətdə işlənib hazırlanmış “Maliyyə-kredit ensiklopediya lüğətində” maliyyə sistem böhranını maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrinin fəaliyyətinin dərin pozğunluğu kimi izah edir. Onun fikrincə, maliyyə sisteminin böhranı əsasən maliyyə institutlarının borcunu ödəmə bilməməsi ilə ifadə olunur və “maliyyə çaxnaşması” ilə müşayiət olunur.[81]

Bizim fikrimizcə, bu cür yanaşma hər zaman doğru deyil, çünki o, maliyyənin qeyri-sabitliyini onların sisteminin çərçivələri ilə məhdudlaşdırır.

Bazar azadlığının tərəfdarı olan və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə qarşı çıxan F.Fon Hayyek hesab edirdi ki, həddindən artıq istehsal böhranları dövlətin həddindən artıq maliyyələşdirməsi, iqtisadiyyatın həddindən artıq kreditləşməsi və tələbin stimullaşdırılması səbəbindən baş verirlər. [36, səh.25]

Ümumilikdə maliyyə böhranının yaranmasına səbəb olan faktorlar bunlardır: 1.qiymətli kağızların məzənnələrinin qeyri-sabit olması; 2.milli pul vahidinin məzənnəsinin qeyri-sabitliyi və düşməsi; 3.infilyasiya; 4.büdcə gəlirləri ilə xərcləri arasında uyğunsuzluğun yaranması; 5.təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı qeyri-ödənişləri; 6.pul dövriyyəsində lazımı qədər pul kütləsinin olmaması və s.

Maliyyə böhranlarının yaranmasının səbəblərini bir başqa cür də ifadə etmək olar: 1. İqtisadi sistemdə maliyyə sektorunun hakimliyindən yaranmış böhranlar; 2. Tənzimlənmənin çatışmamazlıqları nəticəsində yaranmış böhranlar; 3. Maliyyə bazarı subyektlərinin psixoloji davranışı nəticəsində yaranmış böhranlar; 4. Kredit ekspansiyası ilə yaranmış böhranlar.

Maliyyə böhranının təsnifatına da yanaşmalar bir mənalı deyildir və müxtəlif təsnifatlar irəli sürülür. Rus alimi B.B.Rubsov hesab edir ki, “maliyyə böhranına” valyuta sisteminin böhranı, bank sisteminin böhranı və fond birjasının böhranı (müvafiq olaraq, valyuta, bank və fond böhranları) daxildir.[90]

ABŞ-ın Milli iqtisadi tədqiqatlar bürosunun eksperti Maykl Bordonun təklif etdiyi geniş yayılmış təsnifata uyğun olaraq, maliyyə böhranları 3 kateqoriya üzrə qruplaşdırıla bilər: bank, borc və valyuta böhranları.[91]

Ümumilikdə maliyyə böhranının müxtəlif növləri var və onlar aşağıdakılardır:

1. bank böhranı; 2. borc böhranı; 3. valyuta böhranı; 4. satılma böhranı; 5. birja və ya fond böhranı; 6. bazar köpükləri böhranı; 7. suveren defolt.

Qeyd etdiyimiz kimi maliyyə böhranının əsas komponenti bank böhranıdır. Bank böhranının səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Makroiqtisadi şoklar; faiz nisbətindəki ani yüksəlmələr, qısa müddətli borcları uzun müddətli kreditlərə çevirən qurumları cəzalandırmışdır. İqtisadi yavaşlama və iqtisadi fəaliyyətlərin gərginliyi banklar üzərində güclü mənfi təsire sahib olmuşdur.

2. Çox riskli fəaliyyətlər; bankçılıq fəaliyyətləri son illərdə gedərək daha riskli hala gəlmişdir. Xüsusi ilə qanuni tənzimləmələrin asanlaşdırılması əhəmiyyətli bir faktor olaraq meydana çıxmışdır.

3. Güclü rəqabət; rəqabət, iki cəbhədə artmışdır. Birincisi banklar arasında yaranan güclü rəqabət, ikincisi bankların maliyyə sektorundakı hakim vəziyyətlər digər maliyyə qurumlarının genişlənməsi ilə yanaşı əhəmiyyətli ölçüdə dəyişmişdir.

4. Pis idarəcilik; göstəricilər bankçılıq krizislərində pis idarəciliyin və sui istifadənin əhəmiyyətli yeri olduğunu göstərir.

Maliyyə böhranının digər komponenti valyuta böhranıdır. Valyuta böhranı bir ölkənin milli puluna etibarın itməsidir. Valyuta və ya pul böhranının göstəriciləri isə aşağıdakı beş qrupda toplanıla bilər: 1. Zəif makroiqtisadi göstəricilər və səhv iqtisadi siyasət. 2. Maliyyə bünövrəsinin yetərsizliyi və ya zəifliyi. 3. Əxlaqi risk və assimetrik informasiya ifadəsi. 4. Mövcud kreditlərin və beynəlxalq maliyyə

təşkilatlarının səhv proqnozları. 5. Terrorist hadisələri kimi gözlənilməz risklərin reallaşması.

Valyuta böhranlarının səbəbləri isə aşağıdakılardır:

1. qısa və uzun müddətli dövrü dəyişmələr;
2. milli valyutaların məzənnəsini pozan inflyasiya proseslərinin inkişafı;
3. bəzi ödəmə balanslarının xroniki passivliyi, digərlərinin isə xroniki aktivliyi ilə ifadə olunan beynəlxalq hesablaşmaların müvazinətsizliyi;
4. beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri hüquqlarını, onların dünya iqtisadiyyatında roluna uyğun, təmin etməyən beynəlxalq sistemin təşkili prinsiplərinin natamamlığı;
5. iqtisadiyyatdan kənar amillərin təsirinə məruz qalan beynəlxalq valyuta bazarlarının qeyri-sabitliyi;
6. beynəlxalq valyuta ehtiyatlarının həcmi ilə müqayisə edilən ehtikar axınlarının yaranmasına səbəb olan istehsalın beynəlmilləşməsi;
7. ölkələrin qeyri-bərabər inkişafının güclənməsi;
8. yüksək dərəcəli milli tənzimləmə ilə dövlətlərarası səviyyədə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin məhdud imkanları arasında ziddiyyət.

Maliyyə böhranının digər bir elementi də borc böhranıdır. Yerli və qərbin iqtisadçı alimləri kifayət qədər uzun müddətdir ki, borc böhranının təbiətini ətraflı araşdırırlar. Borc böhranı dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Bu iki anlayış arasında yeganə fərq münasibətlərin subyektidir. Əgər bank böhranını araşdırarkən biz bank institutlarını nəzərdən keçiririk, borc böhranının isə maliyyə müəssisələri və dövlətlə bir əlaqəsi yoxdur. Bundan başqa, bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit böhranıdır, yəni kreditorun problemlərini öyrənir və təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarə edir.

Borc böhranının kəskinləşməsinin səbəblərinə aşağıdakı amilləri də aid etmək mümkündür:

1. Borclu ölkənin xarici borclanma sferasında düzgün seçilməmiş siyasəti
2. Xarici konyukturanın kifayət qədər oynaması və ən əsas beynəlxalq bazarlarda faiz dərəcələrinin kəskin artması.
3. Bazar risklərinin dəyərləndirilməsində buraxılan səhvlər və s.

Maliyyə bazarlarında sistemli böhran böyük valyuta, faiz şokları və ümumiqtisadi durğunluq nəticəsində meydana gəlir. Maliyyə və real sektorda yaşanan çətinliklər, ödənişlərin vaxtında edilməməsi, borc keyfiyyətinin düşməsi, faiz və valyuta məzənnəsində yerdəyişmələr, səhm qiymətlərində enmələr ilə meydana gəlir.

Maliyyə böhranının tərifinə əsaslanaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması və inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

Maliyyə sarsılmaları sferasındakı işləri yekunlaşdıraraq belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: maliyyə böhranı – maliyyə aktivlərinin qiymətinin kəskin düşməsi ilə və ya maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməsi və suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə bazarı və maliyyə institutlarının vasitəçilik funksiyasının axsaması və səhmlərin məzənnə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur. Qərb ədəbiyyatında maliyyə böhranı termini, faktiki olaraq, bank böhranı kateqoriyası ilə eyni tutulur. Lakin maliyyə böhranı anlayışına belə yanaşma optimal deyildir, çünki bank böhranı maliyyə böhranının bir komponentidir. Maliyyə böhranı anlayışı bank böhranı anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır. Z. Məmmədovun fikrincə, maliyyə böhranının strukturun aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. Valyuta- milli valyutanın devalvasiyasına səbəb olur;

2. Bank- bir və ya bir neçə bankın müflisləşməsi ölkədə ödəmə böhranını yaradır və onun fonunda da iqtisadiyyatda bankların müflisləşmə epidemiyası yayılır;
3. Borc- daxili və ya xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır;
4. Birja- qiymətli kağızların bazar dəyərinin sürətlə düşməsi. [67]

Bizim fikrimizcə isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə böhranların yaranmasına gətirib çıxardan əsas səbəblər bunlardır: - xarici kapitalların cəlb olunmasına istiqamətlənmə və kapitalın hərəkətinin və bazarların liberallaşmasının müvafiq zəruriliyi; - yüksək faiz dərəcələri; - formalaşan maliyyə bazarının sürətli inkişafının mümkünlüyü; - iqtisadiyyatın, bank sisteminin və maliyyə bazarının xarici kapitalların axınları ilə müqayisədə kiçik ölçüdə olması; - maliyyə sisteminin və bazarın qeyri-effektiv fəaliyyəti, institusional strukturun inkişaf etməməsi, maliyyə sektorunun zəif tənzimlənməsi və nəzarəti; - aşağıdakı xarici amillərin böyük təsiri: dünya faiz dərəcələrinin və əsas valyuta kurslarının, ixrac və idxal olunan malların qiymətlərinin, kapital axınlarının hərəkətinin istiqamətinin dəyişməsi və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə tərəfdaş olan qonşu ölkələrdə böhranların yaranması.

Böhranların səbəbləri yuxarıda göstərilənlərlə tükənmir. Böhran nəticəsində itkilər böyük və hətta yol verilməz ola bilər. Maliyyə bazarının seqmentlərinin qarşılıqlı asılılığı böhranın bir seqmentdən digərinə yayılmasına səbəb olur, bütövlükdə maliyyə bazarının böhranına, iqtisadi böhrana və durğunluğa gətirib çıxarda bilər.

Maliyyə sistemində baş verən böhran iqtisadiyyatın digər sektorlarına da təsir göstərir və nəticədə böhran ümumi əlamətlər əldə edir və eyni zamanda yeni cəhətlər əldə etməyə başlayır: - istehsalın həcmnin azalması; - reallaşdırılmamış məhsulların bazarda yığılıb qalması; - qiymətlərin kəskin aşağı düşməsi; - qarşılıqlı hesablaşmalar sisteminin dağılması; - bank sisteminin dağılması; - sənaye istehsalının və ticarət firmalarının dağılması; - işsizliyin birdən-birə sıçraması.

Dünya inkişafının müasir mərhələsinin başlıca meyli məhz miqyası getdikcə böyüyən qloballaşmadır. Maliyyənin qloballaşması qlobal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olaraq, beynəlxalq maliyyə, valyuta və kredit sisteminin formalaşması və

funksionallığının xüsusi prosesi kimi çıxış edir. Maliyyə qloballaşmasının strukturu keyfiyyətə dünya maliyyə bazarları subyektlərini və həmçinin qlobal maliyyə məhsullarını əhatə edir və proses müvafiq dünya bazarlarında yüksək kapital mobilliyi ilə müşayiət olunur. İqtisadiyyat qloballaşdıqca baş verən böhranlarda qloballaşır. Qloballaşma nəticəsində maliyyə böhranlarının yaranmasına təsir edən amillər bunlardır: - Valyuta məzənnəsinin stabil rejimi; - Kapitalın yüksək mobilliyi; - Obyektiv informasiya çatışmamazlığı; - Maliyyə institutlarının natamam inkişafı; - İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qloballaşan maliyyə bazarlarına inteqrasiyasının onlara fayda verməsi.

Buna baxmayaraq maliyyə qloballaşmasının müsbət cəhətləri də vardır :

- Kapitalların səmərəli təkrar paylanması;
- Dünya bazarında mövcud olan kapitallardan istifadə imkanı;
- Məsrəflərin səviyyəsinin aşağı düşməsi və əməliyyatların yüksək xidməti;
- Risklərin diversifikasiyası;
- Maliyyə sferasında müasir standartların və texnologiyaların tətbiqi.

Bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, gətdikcə böhranlar daha tez-tez baş verəcək, daha uzun müddət davam edəcək, onların həllinin dəyəri isə iki səbəbdən daha yüksək olacaq. Birincisi, kapital bazarının qloballaşmasının güclənməsi nəticəsində böhranlar selinin yaranması ehtimalı artır. Buna milli maliyyə bazarlarına kapital axınına qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və dünya maliyyə bazarları arasında əlaqələrin və qarşılıqlı asılılığın güclənməsi səbəb olur. İkincisi, çətin idarə olunan iqtisadiyyatın təcili, ardıcıl olmayan liberallaşması ölkələri onların buna hazır olmadığı bir halda dünya bazarlarında rəqabət aparmaq zəruriliyi qarşısında qoyur.

1.2. Dünya maliyyə-iqtisadi böhranlarının tarixi təkamülü

Təxminən iki əsrdir ki, dünya sənaye cəmiyyəti formalaşmış və inkişaf etmiş ölkələrdə bazarda satılmayan malların yığılması, qiymətlərin aşağı düşməsi, qarşılıqlı hesablaşma sisteminin dağılması, bank sisteminin dağılması, sənaye və ticarət

firmalarının müflisləşməsi , işsizlərin sayının artması ilə nəticələnən iqtisadi böhranlar müşahidə edilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda böhran əmtəə və xidmətlərə olan tələb və təklifin pozulması nəticəsində yaranan bir hadisə kimi xarakterizə olunur. Böhranlar insan cəmiyyətini bütün tarix boyu müşaiyət edib. Əvvəllər - XIX əsrin ortalarında böhranlar kənd təsərrüfatı istehsalında baş verirdi. Belə ki, kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalı arasında tələb tarazlığının pozulması böhranla nəticələnmişdir. [61]

XX əsr iqtisadi böhranları bir-iki və üç ölkənin sərhədləri çərçivəsində baş verirdi. Baxmayaraq ki, son onilliklərdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən böhranın qarşısının alınması mexanizmləri yaradılıb, yenə də dünya iqtisadi kataklizmlərinin tarixi göstərir ki, onu əvvəldən dəqiq təxmin etmək və ondan qaçmaq mümkün deyil. Zaman keçdikcə mövcud vəziyyətə uyğun iqtisadi böhranlarda dəyişmişdir.

Əhatə sahəsinə görə böhranlar yerli, regional və dünya olur. Belə ki, XIX əsrin ortalarına kimi onlar bir, iki yaxud üç ölkənin hüdudları ilə məhdudlaşır, sonralar isə beynəlxalq xarakterə malik oldular, ilk beynəlxalq böhran 1825-ci ildə baş vermişdir.

Əvvəl bütün iqtisadi sarsıntılar yalnız iqtisadiyyatdan kənar səbəblərin təsiri, ilk növbədə müharibələr, epidemiyalar, təbii fəlakətlər və s. ilə, sonralar isə kənd təsərrüfatı məhsullarının tam istehsal edilməməsi ilə bağlı olmuşlar. XIX əsrin ortalarından etibarən böhranların əsas səbəbi sənaye istehsalı ilə ödəmə qabiliyyəti tələbi arasında tarazlığın pozulması olmuşdur, yəni klassik iqtisadi dövr sənaye inqilabı ilə eyni vaxtda meydana çıxmışdır.

Beləliklə, yeni növ böhranlar XIX əsrdə başlanmış və orta hesabla hər 8-10 ildən bir təkrarlanırdılar. Ayrı-ayrı iqtisadi dövrlər müddəti və intensivliyinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə baxmayaraq onların hamısı eyni azalma, depressiya, canlanma və yüksəliş fazalarına malik idilər.

İlk dövrü böhran 1825-ci ildə İngiltərədə baş vermiş, növbəti böhran 1836-cı ildə Böyük Britaniya və ABŞ-da baş vermişdir. 1847-ci il böhranı bütün Avropa, Şimali və Cənubi Amerika ölkələrini, 1873 -1878-ci illərin böhranı isə Avropa ölkələrinin

çoxunu və ABŞ əhatə etmiş və özünün uzun müddətli olması ilə əvvəlkiləri arxada qoymuşdur.

1825-ci ilin dünya iqtisadi böhranına kapitalın Böyük Britaniyadan Latin Amerikanın müstəqil ölkələrinə kütləvi axını və London birjasında ehtikar əməliyyatlarının həcmələrinin artması səbəb olmuşdur. Bu böhran ölkənin qızıl ehtiyatlarının kəskin azalmasına və ticarət balansının pozulmasına, bu da öz növbəsində kütləvi müflisliyə və sonrakı iqtisadi resepsiyaya gətirib çıxartmışdır. İnvestisiyaların və ixracatın azalması Latin Amerika ölkələrinin büdcə gəlirlərini azaltmış və bütün regionda dövlət borcları üzrə defoltlar doğurmuşdur.

İlk böyük dünya iqtisadi böhranı 1857-ci ildə olmuşdur. Böhranın baş verməsinin səbəbi dəmiryolu şirkətlərinin kütləvi iflası olmuşdu. Bu böhranın nəticəsi olaraq səhmlər bazarının düşməsi, ABŞ bank sisteminin böhranı, Avropa-Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya və Latin Amerikasının ölkələrində böhranlar baş vermişdi. ABŞ-da çüyünün istehsalı 20%, pambığın istehlakı isə 27% azalır. Böyük Britaniyada gəmiqayıma 26% enir, Almaniya çüyün istehlakı 26% azalır, Fransada çüyünün istehsalı 13% və pambığın istehlakı da 13% azalır. Rusiyada çüyünün istehsalı 17%, pambıq parçalarının istehsalı isə 14% azalır.[12, səh 3.]

1873-cü ildə növbəti iqtisadi böhran baş verdi. Bu daha çox maliyyə böhranı idi. Bu böhranın baş verməsinə səbəb Latin Amerikasında kredit yüksəlişi və Almaniya və Avstriyada daşınmaz əmlak bazarlarında spekulyativ yüksəliş idi. Böhranın nəticəsi olaraq Vyana, Sürix və Amsterdam fond birjalarının düşməsi baş verdi. Həmçinin ABŞ-da bank böhranı baş verdi. Nyu-York fond birjasında səhmlərin qiymətləri ciddi enir, Sakit Okean Dəmir Yolu şirkətinin baş maliyyəçisi və prezidenti Cey Kuk iflasa məruz qalır. Bu böhran 5 il müddətinə davam edir. Latin Amerika ölkələrində kreditlərə artmış tələblər, Almaniya və Avstriyanın daşınmaz əmlak bazarında ehtikar yüksəlişi ilə nəticələnən beş il 1873-1878-ci il ərzində dünya maliyyə böhranı davam etmişdir.

1893-cü il ABŞ təlaşını gümüş bazarında azad qiymət qoyulmaya yol verən Şermanın Gümüş Paktı qəbul etməsi ilə əlaqələndirirlər. İnvestorlar bu paktın qəbul edilməsindən sonra ABŞın “qızıl standartdan” uzaqlaşdığını gözləyərək kapitalı ölkədən çıxartmağa başladılar. Pul təklifinin azalması və fond bazarının kollapsı hesablama-ödəniş sistemində, bankların fəaliyyətində pozulmalara gətirib çıxarmışdır.

1907-ci il böhranı daha əvvəlki böhranlardan çox əlamətlərə malik olmuş, lakin miqyas və nəticələri ilə əvvəlkilərdən olduqca güclü idi. Onu 1906-cı ildə öz qızıl ehtiyatlarını artırmaq üçün uçot dərəcəsini 3,5% - dən 6 %-ə qaldıran İngiltərənin bankı təhrik etmişdir. Bu hadisə ABŞ-dan kapitalların axınına səbəb olmuş, nəticədə isə iş fəaliyyətinin aşağı salınması və bu ölkənin kommertiya banklarının ləğv edilməsi başlanmışdır. Pul kütləsinin həcmnin kəskin azalması milli ödəniş-hesablama sisteminin pozulmasına və uzun davam edən iqtisadi resessiyaya gətirib çıxarmışdır. ABŞ və İngiltərədən böhran Fransa, İtaliya və başqa ölkələrə yayılmışdır.

1914-cü ildə növbəti dünya maliyyə böhranı baş verdi. Böhranın başlanması Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olmuşdur. Beləki, hərbi əməliyyatları maliyyələşdirmək məqsədi ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa hökumətləri tərəfindən xarici emitentlərin kağızlarının total satışı həyata keçirilmişdir. Bu böhran başqalarından fərqli olaraq, müharibə edən tərəflər, bunun nəticədə həm mal, həm də pul bazarlarında iflasa səbəb olduğu, xarici aktivləri ləğv etməyə başladıqdan sonra bir neçə ölkədə praktiki olaraq eyni vaxtda başlamışdır. Böhranın nəticəsi olaraq bütün əmtəə və pul bazarlarının düşməsi baş verdi. Bankların paniki həmin ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən vaxtında intervensiyası nəticəsində yumşaldılmışdır.

Müharibələr arasında olan dövrdə ümumi təkrar istehsal sahəsində üç əsas böhran – 1920 - 1921 ci illər; 1929 - 1933-cü illər; 1937 -1938-ci illərdə baş vermişdir.

1920-1922-ci illərdə növbəti iqtisadi böhran baş verdi. Bu böhranın başlanma səbəbi Birinci Dünya Müharibəsindən sonra milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin artması, yəni defilyasiyanın baş verməsi və istehsalın azalmasının-resessiya hadisəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Böhranın nəticəsi kimi ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Danimarka, Norveç, Finlandiya və Hollandiyada bank və valyuta böhranları müşahidə olundu.

Yadda qalan ən böyük iqtisadi böhranlardan biri də 1929-1933(1939)-cu illər böhranı- “Böyük Depressiya”dır. 24 oktyabr 1929-cu ildə-“Qara Cümə Axşamı” Nyu-York fond Birjasında səhmlərin qiymətləri kəskin şəkildə düşməyə başlayır. 28 oktyabr 1929-cu ildə- “Qara Bazar Ertəsi” səhmlərin qiymətləri katastrofik miqyasda düşür və 29 oktyabr 1929-cu ildə- “Qara Çərşənbə Axşamı” fond birjasının tamamilə süqutu baş verdi.

Dünyada 1900-1903, 1907, 1920-ci illərdə iqtisadi böhranların heç biri 1929-1933 illərdə baş vermiş və bütün kapitalizm dünyasını, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmiş dünya böhranı ilə müqayisə edilə bilməzlər. Bu böhran zamanı kapitalist ölkələrinin sənaye istehsalının məcmu həcmi 46%, polad əridilməsi - 62%, kömür hasilatı -31 %, gəmiqayırma istehsalı - 83%, xarici ticarət dövriyyəsi - 67% azalmış, işsizlərin sayı 26 mln nəfərə çatmış yaxud istehsalatda işləyənlərin 25% təşkil etmişdir, əhalinin real gəlirləri orta hesabla 58% azalmışdır.

1929 - 1933-cü illərdə - Böyük Depressiya zamanəsi, daha çox ABŞ zərər vuran müasir tarixdə ən iri dünya maliyyə böhranı dövrüdür. O, Nyu-Yorkda fond birjasında iflasdan başlamış və bank sistemini, sənayeni və kənd təsərrüfatını əhatə etmişdir. Öz xüsusiyyətinə görə bu təkrar istehsalın dövrü böhranı idi, bu zaman əhalinin aşağı alıcılıq qabiliyyəti nəticəsində malın istehsal kütləsi tələb olunmamış və satılmamışdır. Nəticədə ictimai təkrar istehsal prosesi pozulmuş, çox saylı ticarət və sənaye müəssisələri, nəqliyyat şirkətləri, banklar dağılmışdır. 1932-ci ildə ABŞ-da sənaye istehsalı, ümumən 46%, məhsulun ayrı-ayrı növləri üzrə isə olduqca daha çox azalmışdır, məsələn, çuğun - 79%, polad -76; avtomobil -80%. Fəaliyyətdə olan 279 domna Peçindən yalnız 44 qalmışdır. Böhran iflasın kütləvi dalğasına səbəb

olmuşdur. Böhran müddətində çox sayda firma, müəssisə, banklar, zavodlar bağlandı – və sadəcə, ABŞ-da 109 min firma dağılmışdır. 1929-1933-cü illərdə 135 min illik sənaye maliyyə firmaları; 5760 bank iflasa uğramışdır. Yalnız 1932-ci ildə korporasiyaların itkisi 3,2 mlrd dollar təşkil etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 3,1 dəfə azalmışdır. Ölkə 1911-ci il səviyyəsinə düşmüşdür.

1929-1933-cü illərdə baş vermiş böhran nəticəsində dünya üzrə sənaye istehsalı 30 il öncəki səviyyəyə - 20-ci əsrin əvvəllərindəki göstəricilərə endi. Beləki, sənaye istehsalı Böyük Britaniyada 24%, Almaniyada 41%, Fransada 60% dərəcəsində gerilədi. Səhmlərin qiyməti kəskin dərəcədə düşdü. ABŞ-da 87%, Böyük Britaniyada 24%, Fransada 60%, Almaniyada 64% enmə müşahidə olundu. İşsizlik göstəricisi özünün maksimum həddinə çatmışdı. 32 ölkədə işsizlərin sayı 30 milyona yüksəldi. Təkcə ABŞ-da işsizlərin sayı 14 milyona yüksəlmişdi. Əhalinin durumu, xüsusilə kənd yerlərində yaşayan əhalinin vəziyyəti kəskin şəkildə pisləşmişdi.[38] Siyasi sahədə kommunizm və faşizm meyilləri artmışdı. Böhranın yaratdığı çətinliklər dünyada sosial qarşıdurmanı da gücləndirmişdi. O, sənaye ölkələrində güclü fəhlə çıxışlarına səbəb olmuşdu.

Böyük Depressiyanın baş vermə səbəbi ilə əlaqədar iqtisadçılar vahid mövqeyə gələ bilmirlər. Bu barədə hər iqtisadi məktəbin öz yanaşması vardır. Bu yanaşmalar aşağıdakılardır:

- Keynsçilər iqtisadi böhranın səbəbini pul kütləsinin çatışmazlığında görürdü.[92]

- Monetaristlər səbəbi FRS-nin monetar siyasətində görürdü.

- Böhranın səbəbi kimi marksistlər kapitalizmə məxsus istehsalın artıqlığı məsələsini irəli sürürdülər.

- Səhmlərin alınmasında marjinal üsul 1929-1933-cü illər iqtisadi böhranının baş verməsinə göstərilən digər səbəbdir.

- Böyük Depressiyanın baş verməsi ilə əlaqədar digər səbəb kimi birja-qabarcığı-istehsala artıq yatırımlar göstərilirdi.

- Yuxarıda sadalanan səbəblərdən başqa iqtisadi böhranın baş verməsinə digər səbəbləridə göstərildilər. Məsələn, əhalinin sürətlə artması, Birinci Dünya Müharibəsi, gömrük rüsumlarının artması və digər səbəblər.

Böhranla mübarizənin yeni metodları axtarıldı. Ona qarşı müxtəlif metodların axtarışı bütün ölkələrin hökumətlərinin siyasətinin ümumi xəttini müəyyən etmişdir. İlk antiböhran siyasətinə liberalizm rəhbərlik etmişdir. Lakin tezliklə özünü tənzimləmə konsepsiyasına əsaslanan dövlətin “qeyri-müdaxilə” doktrinasının indiki şəraitə uyğun olmadığı müəyyən olundu.

Bununla əlaqədar olaraq 30-cu illərin əvvəllərində iqtisadi və sosial sahələrdə dövlətin fəaliyyəti artırıldı. Lakin müxtəlif ölkələrdə dövlət müdaxiləsinin dərəcəsi onların tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, sosial, siyasi və iqtisadi münasibətlərinin xüsusiyyətləri səviyyəsi ilə müəyyən edilmişdir. Buna baxmayaraq böhrandan çıxmaq üçün irəli sürülən təkliflər üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: 1.ABŞ-da F.Ruzveltin “Yeni xətt” siyasəti; 2.Skandinaviya ölkələrinə və Fransaya xarakterik sosial-islahatlar; 3. Almaniya, İtaliya, Yaponiyada istifadə olunan totalitar istiqamət.

Böhrandan çıxmağın amerikan variantını 1932-ci ildə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt təklif etdi. Bu tədbirlər sistemi “Yeni xətt” adlanırdı. Ruzvelt planının əsas ideyası dövlətin ictimai həyatın bütün sahələtinə müdaxilə etməsi idi. Hökumət istehsalı, sahibkarlararası münasibətləri tənzimləməli idi. Məqsəd əhalinin alıcılıq qabiliyyətini bərpa etmək idi. İlk olaraq hökumət bank sistemini bərpa etmək istəyirdi. [89, səh.57-64]

“Yeni xətt” siyasətinin əsasını bütün sahələri, xüsusən bank və maliyyə sistemini əhatə edən islahatlar təşkil edirdi. Bu məqsədlə konqres 70-ə qədər qanun qəbul etmişdi. «Yeni xəttin başlıca istiqamətini iqtisadi və sosial fəaliyyətin bütün sahələrində dövlətin tənzimləyici rolunu artırmaq təşkil edirdi. 1933 - 1938-ci illəri əhatə edən bu siyasət dövlətin müdaxiləsi yolu ilə kapitalizmin əsaslarını möhkəmləndirmək və sosial prosesləri qaydaya salmaq mahiyyəti daşıyırdı. O, iki mərhələdə: 1933 - 1935-ci və 1935- 1938-ci illərdə həyata keçirilmişdi.[75]

Baxmayaraq F. Ruzveltin siyasətinin nəticələri dərhal hiss edilmədi, lakin bir müddət keçəndən sonra o özünün əlverişli olduğunu göstərdi. Belə ki, İkinci Dünya Müharibəsinin başlanğıcında “Yeni xətt” siyasətini tətbiq edən Böyük Depressiyadan əziyyət çəkən ABŞ, eləcə də Böyük Britaniya və digər ölkələrdə demək olarki böhranın təsirindən azad olmuşdular. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqaməti iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olan və möhkəm demokratik tendensiyaları olan ölkələr seçmişdi. Beləliklə bu siyasət İkinci Dünya Müharibəsinin başlanğıcında artıq böhranın nəticələrini tamamilə aradan qaldırmışdı.

Faşist ölkələrinin hərbiləşməsi dünyada silahlanma prosesini gücləndirmişdi. Müharibə qabağı ABŞ, İngiltərə, Fransa və başqa ölkələrdə dövlət inhisarçı kapitalizmini gücləndirmək meylləri artmışdı. Lakin bu onların təsərrüfat sistemini totalitar modelinə çevirə bilməmişdi.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1948 - 1949-cu illərdə ABŞ və Kanadanı əhatə edən yerli iqtisadi böhran başlanmışdır. ABŞ-da sənaye məhsullarının həcmi 18,2 %, Kanada da - 12% enmiş; inkişaf etmiş kapitalist ölkələrin ümumi həcmi 6% azalmışdır.

Müharibədən sonra ilk dünya iqtisadi böhran 1957-ci ilin sonunda başlamış və 1958-ci ilin ortalarından davam etmişdir. O, ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Belçika, Niderland və digər bəzi kapitalist ölkələri əhatə etmişdir. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrdə sənaye məhsulunun istehsalı 4% kimi aşağı düşmüşdür, işsizlər ordusu demək olar ki, 10 mln nəfərə çatmışdır.

1973-cü ildə ABŞ-da növbəti iqtisadi böhran başladı. Bu böhran daha sonra digər ölkələri də bürüdü. İqtisadi böhran, ölkələrin əhatə edilməsi, müddəti, dərinliyi və dağıdıcı gücü baxımından 1957 - 1958-ci il dünya iqtisadi böhranını olduqca ötüb keçmiş və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə 1929 -1933-cü il böhranına yaxınlaşmışdır. Böhran dövründə sənaye istehsalı ABŞda 13%, Yaponiyada -20; AFR -22; Böyük Britaniyada -10; Fransada - 13; İtaliyada 14% azalmışdır. Səhmlərin kursu yalnız bir ilə (1973-cü ilin dekabr ayından 1974-cü ilin dekabr ayına kimi) ABŞ-da 33%, Yaponiyada -17; AFR - 10; Böyük Britaniyada -56; Fransada -33; İtaliyada -28%

aşağı düşmüşdür. 1973-cü illə müqayisədə 1974-cü ildə müflisliyin sayı ABŞ-da 6%, Yaponiyada - 42; AFR - 40; Böyük Britaniyada -47%, Fransada - 27% artmışdır. 1975-ci ilin ortalarına inkişaf etmiş capitalist ölkələrdə tap işsizlərin sayı 15 mln. nəfərə çatmışdır. Bundan başqa, 10 mln. çox yarımçıq iş həftəsinə köçürülmüş və ya müvəqqəti olaraq müəssisələrdən kənarlaşdırılmışdır. Hər tərəfdə əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsi müşahidə edilmişdir.

1973-cü ildə OPEK təşkilatına üzv olan ölkələrin neftin hasilat həcminin azaldılması haqqında qərarı ilə başlamış ilk energetika böhranı baş vermişdir. Beləliklə, dünya bazarında neftin qiymətini qaldırmaq təşəbbüsü göstərilmişdir. 1973-cü ilin 16 oktyabrında neftin bir barelinin qiyməti 67% (3 dən 5 dollara) kimi yüksəlmişdir. 1974-cü ildə neftin qiyməti 12 dollara çatmışdır.

19 oktyabr 1987-ci ildə ilk dəfə olaraq sabit bir dövrdə ABŞ-ın aparıcı kampaniyalarından olan Dow Jones Industrial Avarage şirkətinin səhmlərinin indeksi 22% aşağı düşdü. Bunun ardınca Avropa və Asiyada da enmələr oldu. Bundan başqa dolların dəyərinin aşağı düşməsi narahatlıq doğurdu, belə ki, beynəlxalq bazarda onun dəyəri sürətlə aşağı düşürdü. Nəticədə böhran baş verdi.

1994-1995-ci illərdə Meksika böhranı olmuşdur. Böhran 1994-cü ilin yanvarında baş verən kəndli üsyanından və hakim siyasi partiyadan prezidentliyə əsas namizədin öldürülməsindən başladı. Meksika böhranı müstəqil borc öhdəliklərinin böhranı kimi təsnif edilmişdir. 80-ci ilin sonunda Meksika hökuməti ölkəyə investisiyalar cəlb etməyə başlamışdır. Xüsusən, hökumət fond birjasını açmış, Meksika dövlət şirkətlərinin əksəriyyətini meydana çıxartmışdır. 1989 - 1994-cü illərdə Meksikaya xarici kapital axını güclənmişdir. Maliyyə disbalansının ilk əlamətlərində kapitalın xaricə kütləvi axını başlamışdır 1995-ci ildə ölkədən 10 mlrd. dollar köçürülmüşdür, bu da bank sisteminin böhranına gətirib çıxartmışdır. 1995-ci ildə Amerika Xəzinəsinin 50 mlrd. dollar həcmində xilas etmə fondunun yaradılması ilə böhranın sabitləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər başlandı.

1997-ci ildə Şərqi Asiyada böyük maliyyə iqtisadi böhranı başlamışdır. Onun başlanması ilə Asiya fond bazarının iri miqyaslı dağılmasına səbəb olmuşdur. Onun

səbəbləri arasında regionun milli valyutalarının devalvasiyası və CŞA ölkələrinin ödəniş balansının yüksək defisit səviyyəsi durur. İqtisadçıların hesablamalarına görə, Asiya böhranı dünya ÜDM 2 trln. dollara kimi azaltmışdır. [21, səh.319]

Böhran öz orbitinə həm də kredit portfellerinin diversifikasiyasını fikrinə vurulmuş inkişaf etmiş ölkələrin nikbin kreditorlarını, həm də öz iqtisadiyyatına daha böyük həcmli investisiyalar cəlb etmək məqsədilə Qərbin maliyyə bazarının tənzimlənməsini ləğv etmək tələbinə razılaşan sürətlə inkişaf edən borclu ölkələri daxil etmişdir. Böhran müşayət edən amillər bunlar idi: Tailandda zəif hökumət, Cənubi Koreyada konqlomeratlar, İndoneziyada “oğru kapitalizm” və bütün regionda kreditləşmənin yüksək riski.

Məlum olduğu kimi, qlobal maliyyə böhranı 2007-2008-ci illərdə Amerikanın daşınmaz əmlak bazarından başlanmışdır və daha sonra bütün inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrinin iqtisadiyyatına da “yoluxmuşdur”.

1.3. 2007-2008-ci illər qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və onun səbəbləri

“Böhran”- bu söz 2008-2015-ci illər ərzində ən çox eşitdiyimiz sözdür. Bu gün dünya maliyyə iqtisadi böhranından daha məşhur mövzu yoxdur. Onu siyasətçi və iqtisadiyyatçılardan tutmuş heç bir baza iqtisadi məlumatları olmayan sadə vətəndaşlara qədər hamı müzakirə edir. Bir neçə son onilliklərdə yüksələn inkişafına görə - “dünya iqtisadiyyatının qızıl əsri” adlanan dövrdən sonra qloballaşma dövrünün ən böyük böhranı baş verdi. Dünya maliyyə-iqtisadi böhranı qısa dövr ərzində inkişaf etmiş ölkələrdən tutmuş, onsuzda iqtisadi vəziyyəti ağır olan zəif inkişaf etmiş ölkələri də bürüdü.

Ta əvvəldən hamını düşündürən böhranın əsil səbəbi və niyə baş verməsi, digər böhranlardan fərqli xüsusiyyətləri və ən əsası nə qədər müddət davam edəcəyi, ondan çıxış yolları və böhranın nəticələrinin necə olacağıdır.

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran iqtisadi-siyasi gündəliyi formalaşdırır. O indiyə kimi ümumi qəbul olunmuş nəzəri və praktiki iqtisadi nəticələrə yenidən baxmağı və düşünməyi tələb edir.

Yeni iqtisadi artım modelinin meydana gəlməsi üçün aşağıdakı amillər əhəmiyyətli hesab olunur: artım tempi və uzunmüddətli dövrdə durğunluq, bərabərsizlik və iqtisadi artım, yeni sosial dövlətin cizgiləri, qloballaşmanın perspektivləri və eləcə də ölkələrin inkişafında yenidən sənayeləşməsi,

Aparıcı ölkələrin iqtisadi inkişafı 2007-ci ildən başlayan və hələ də davam edən böhranla müəyyən olunur.

Bu böhran özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, o bir qayda olaraq istehsalın aşağı düşməsi və işsizliyin artması - bu iki parametrin heç biri ilə ifadə olunmur. O, sosial-iqtisadi həyatın bir çox sahələrini əhatə edən çoxşaxəlik özəlliyinə malikdir. Bu sistemli böhran bu baxımdan 1930-cu və 1970-ci illər böhranına oxşayır. Sözsüz burada birbaşa oxşarlıqdan söz gedə bilməz.

Böhranların strukturları unikal olur. Belə ki, hər böhranın aradan qaldırılması zamanı əldə edilmiş təcrübədən yeni mühitdə istifadə etmək demək olar ki, mümkün deyil.

Buna baxmayaraq bəzi keyfiyyət özəllikləri vardır ki, onları qruplaşdırmağa imkan verir. Daha doğrusu böhranları onların özəlliklərini nəzərə alaraq müqayisə etmək olar. Lakin bir dəfə effektiv olan antiböhran siyasətini “resept” kimi bir daha təklif etmək olmur. Sistemli iqtisadi böhranların aşağıdakı xüsusiyyətləri var:[66]

1. Belə böhranlar eyni zamanda tsiklik və strukturlu olur. O texniki bazaların əvəz olunması ilə ciddi inistitucional və texniki dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bəzən texniki baza əvəzinə texniki uklad anlayışından da istifadə olunur. Bu dəyişikliklər iqtisadiyyatı səmərəliliyin və məhsuldarlığın keyfiyyəti baxımından yeni səviyyəyə yüksəldir. Texniki bazanın elmi və texniki yeni nəəliyyətlər ilə yenilənməsi iqtisadi böhrandan çıxışın ən uğurlu şərtidir.

2. İqtisadi böhranın əsas elementi maliyyə böhranıdır. Sonuncu mövcud böhran göstərir ki, ondan çıxmaq çox çətindir və ona qarşı struktur və istitusional islahatlar şəklində kompleks tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

3. İqtisadi böhranın qaçılmaz nəticəsi yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasıdır: inkişaf etmiş və həmçinin, inkişaf etməkdə olan ölkələr yeni texniki dəyərlərin yaradılması dedikdə struktur təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Yeni sənaye və real istehsal sahələrinin yaradılması yeni iqtisadi-siyasi alətlərin ortaya çıxması üçün zəmin yaradır. Bu tendensiyanı 2009-cu ildə meydana gəlmiş yeni termin- “yeni normalıq”- “newnormal” (Ulyukayev-2009) yaxşı əks etdirir.

4. Ciddi geosiyasi və geoiqtisadi dəyişikliklər dünya siyasətində yeni qüvvələr balansının formalaşmasına səbəb olur. Böhranın əvvəlində elə ehtimal edilirdi ki, o iki qütblü modelin-ABŞ və Çin, möhkəmlənməsinə gətirəcək. Bu modelə “nəhəng ikili”- “G2” adlandırırlar. Ferguson isə bu cütlüyü “Kimerika” adlandırır.(Chimerika=China+ America). Lakin tədricən 2-3 açar iqtisadi mərkəzin olmasını inkar etmədən bir-birinin maraqlarını müdafiə edən çoxqütblü dünya iqtisadiyyatı formalaşdı. Müasir reallıqda söhbət regional qrupların maraqlar balansından gedir.

5. Sistemli iqtisadi böhran dövründə sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi modelinə keçid baş verir. 1930-cu illər iqtisadi böhranından sonra sənaye mərhələsinə keçid tamamlandı və vergi artımı, büdcə xərcləri, dövlət mülkiyyəti və planlaşdırma və bəzi hallarda qiymət qoyma ilə müşayiət olunan böyük dövlətlər ideologiyası və təcrübəsi möhkəmləndi.

Əksinə olaraq 1970-ci illər böhranı genişmiqyaslı liberallaşma və tənzimlənmədən azad iqtisadiyyata, vergilərin aşağı düşməsinə gətirib çıxardı. Baş verən proseslər post-sənaye mərhələsinə keçidi tələb etdi.

2008-ci il böhranın əvvəllərində elə təəsürat yaranmışdı ki, dünya iqtisadiyyatı dövlətin iqtisadiyyat üzərində dominant olduğu dövrə qayıdacaq. Təcrübə hələki bu tendensiyanı təstiqləməyib. Dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu həqiqətən

artır, lakin bu əsas və qlobal səviyyədə maliyyə bazarlarının tənzimlənməsinə tətbiq edilir.

6. Sistemli iqtisadi böhran qlobal maliyyə arxitekturasını yenidən gündəmdə sual altında qoyur. 1930-cu illər böhranının nəticəsində bir valyutalı-dollar valyutalı dünya valyuta ehtiyatları formalaşmışdı. 1970-ci illər böhranı nəticəsində isə ikili valyutalı sistem - dollar və Avro formalaşdı. Sonuncu 2008-ci il böhranından sonra dünya valyuta sistemi necə dəyişəcək hələ bilinmir. Lakin ehtimal olunur ki, yuanın rolu və həmçinin regional qruplaşmaların dəyəri artdığı təqdirdə regional ehtiyat valyutalarının rolu arta bilər.

7. Böhran nəticəsində yeni iqtisadi doktrinalar və elmdə yeni əsaslar meydana gəlməyə başlayacaq.

2000-ci illər ərzində başda neft olmaqla bütün əmtəə və kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərində böyük bir yüksəliş müşahidə edildi. Çin və Hindistan kimi yüksək əhalisi olan ölkələrdə müşahidə edilən iqtisadi böyümə bu məhsullara olan tələbi artırdı və qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb oldu. 2008-ci ildə qida qiymətləri tarixin ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Qızıl və neft kimi qiymətli maddələr də tarixinin ən yüksək dəyərini qazanarkən, ABŞ dollarının dəyəri dərhal bütün digər pul vahidləri qarşısında əhəmiyyətli ölçüdə düşmüşdü.

Böhran hadisəsi ABŞ maliyyə sistemində 2008-ci ilin ikinci yarısından müşahidə olunmağa başladı və daha sonra miqyası böyüyərək dünya ölkələrini əhatəsinə almağa başlamışdır. Bu hadisə ABŞ maliyyə modelinin kapitalizm və onun həyati fəaliyyəti üçün effektivliyini dünya bazarında şübhə altına saldı.[57, səh.4-5]

Böhranın başlamasının müxtəlif səbəbləri vardır. Böhranın başlamasının ümumi səbəbi kimi iqtisadi inkişafın tsiklik olması, ölkələr arasında ticarət və kapital axını arasında qeyri-bərabərliyin olması, həmçinin dünya bazarında ipoteka böhranı ilə əlaqələndirirlər.

Bu böhranın digər səbəbi dövlət borc öhdəliklərinin üst-üstə yığılıb qalması idi. Buna həmçinin 1997-1998-ci illərdə Asiya böhranı başlıca katalizator oldu. Beləliklə, 90-cı ildən başlayaraq transmilli banklar kredit verilməsində ehtiyatlı strategiya

işləyib hazırladılar. Lakin buna baxmayaraq, 2008-ci ildə başlanan böhranda sadalanan bu amillərin böyük rolu oldu. ABŞ-da böhranın başlanmasına şərait yaradan simptomlar bir müddət əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Buna misal olaraq ABŞ-İraq müharibəsi də olmuşdur. ABŞ bu günə qədər müharibəyə 3 trilyon dollar xərcləyibdir ki, bu maliyyə itkisi də özünü iqtisadiyyatda göstərməyə bilməzdi. Əslində bu dövlət üçün böyük məbləğdə rəsmi ehtiyatlar itkisi deməkdir.

Böhranın digər səbəbi liberallaşan iqtisadiyyata nəzarətin zəifləməsi idi.[59, səh.121-131.] Belə ki, ABŞ, İngiltərə, İspaniya kimi ölkələrdə maliyyə sistemi yoxlamaları azalmışdı. Maliyyə mərkəzləri arasında rəqabət bu prosesi daha da kəskinləşdirmişdir.

Səbəblərdən biri yuanın dəyərinin aşağı tutulması idi. Çinin pul vahidi olan yuanın dəyərinin aşağı tutulması nəticəsində valyuta ehtiyatları artmışdı. Valyuta ehtiyatları artan Çin Qərbi ölkələrinə əhəmiyyətli miqdarda borc vermişdir. Bu səbəbdən faiz nisbətləri düşərkən əmlak sektorunda risk böyümüşdür.

Digər səbəb likvidlik bolluğunun yaranması idi. Qərbi ölkələrinin iqtisadiyyatına ucuz pul axını reallaşmışdı. Bu ölkələrin 2000-ci illərin əvvəllərində ticarət profisiti artmış və bu da likvidlik bolluğu meydana gətirmişdir.

2011-ci ildə ABŞ prezidenti Barak Obamanın qərarı ilə 2008-2009-cu illər böhranı araşdıran amerika konqresinin xüsusi komissiyası böhrana səbəb olan aşağıdakı faktları üzə çıxardı: maliyyə tənzimlənməsində uğursuzluq, həddən artıq risklərə səbəb olan korporativ idarəetmə pozuntuları, ev təsərrüfatlarının həddən artıq yüksək borcu, geniş yayılmış “ekzotik” qiymətli kağızlar, tənzimlənməyən “kölge bank” sisteminin artımı.[82]

Maliyyə böhranı ABŞ-da 2006-cı ilin sonlarında ipoteka sektorunda subprime, yəni keyfiyyətsiz kreditlərin verilməsi nəticəsində başladı. ABŞ-dakı mənzil qiymətləri 2000-ci illər ərzində böyük bir yüksəlmə göstərmişdi. Davamlı olaraq yüksələn mənzil qiymətləri bazarlarda həddindən artıq dərəcədə optimist bir hava yaratmış, bankların aşağı gəlirli ailələrə mənzil almaq üçün asanca kredit vermələrinə yol açmışdı.

ABŞ-da tikinti sektorunda yüksək inkişaf getdiyi və qiymətlər qalxdığı üçün banklar bu sahədə kredit verərək qazanmaq istəyirdilər. Ödəmə qabiliyyəti az olan aztəminatlı ailələrə belə kredit verilməsi planlaşdırılırdı.

Mülk qiymətləri aşağı düşməyə başlayanda birdən-birə subprime ipoteka (yüksək risk və yüksək faizli kredit) deyilən bu kredit bazarı çökmüş, kredit faizlərini ödəyəməyən aşağı gəlirli ailələrinin iflas etmələrinə və əmlaklarına əl qoyulmasına səbəb olmuşdur.

Digər mühüm faktor dövlətin ipoteka kreditləri sahəsində həyata keçirdiyi düzgün aparılmayan siyasət olmuşdur. Qanunlar çərçivəsindən baxsaq, maliyyə böhranında “günahkar” iki qanun layihəsidir. Bu qanunlar 1995-ci ildə ABŞ prezidentinin imzaladığı İctimai İnvestisiya Aktına dəyişikliklər və həmin prezident tərəfindən 1990-cı ildə imzalanan Maliyyə Xidmətləri Modernizasiyası Aktıdır. Birinci qanun orta və aşağı gəlirli əhalinin ev və digər istehlak kreditləri almasına şərait yaratdı. Nəticədə kredit verən qurumlar öz tələblərini yumşaltdılar. Eyni zamanda, akta edilən digər dəyişikliklər dövlət tərəfindən öhdəliklərinə zəmanət verilən və dövlətdən limitsiz kredit ala bilən açıq səhmdar cəmiyyətlərinin həmin aşağı və orta gəlirlilər qrupuna da investisiya yönəltməsinə imkan yaratdı. Bu, əslində kredit qabiliyyəti olmayan qrupa kredit verilmə prosesinin başlanması idi.

İkinci qanun layihəsi isə banklara həm kommertiya, həm də investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı verirdi. Dövlətin kommertiya banklarının toplayacağı əmanətlərə verdiyi zəmanət, eyni zamanda, həmin bankların investisiya fəaliyyətindən yaranan zərərləri də örtəcəkdir. İnvestisiya bankları isə əvvəllər depozit yığa bilmirdilərsə, aktdakı dəyişiklikdən sonra depozit yığan kommertiya bankları ilə birləşmək hüququ qazandılar. Yığılan depozitlər riskli maliyyə alətlərinin dövriyyəsinə sərf olunurdu. Məsələn, İpoteka Qiymətli Kağızlarına (İQK) Qanun dəyişiklikləri çoxlu problemlər yaratdı.

Daşınmaz əmlak sektorunda qiymətlərin yüksək olması banklar tərəfindən verilən kreditlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Beləki, banklar kredit portfəllərini ipoteka kreditlər hesabına artırma yarışına çıxmışdılar. Kredit

portfellərini sürətli yüksəltmək istəyən banklar kredit götürmək istəyən müştərilərin nə qədər etibarlı olmasına diqqət etməməyə başladılar. Nəticədə borclarını geri qaytara bilməyən çoxlu sayda insan meydana çıxdı.

Banklar ipoteka kreditini verərkən adətən əmlakın ucuzlaşmasından yaranan bu cür riski azaltmaq üçün, krediti evin tam dəyərindən nisbətən az miqdarda verirlər. Yəni, əgər evin qiyməti məsələn 100,000-dirse, banklar həmin evə görə cəmi 75,000 dollarlıq kredit verir ki, gələcəkdə ev ucuzlaşarsa zərərə uğramasın. Amma 2007-ci ildə daşınmaz əmlakın qiyməti nəinki verilmiş kreditlərin məbləğinə, hətta ondan da aşağı səviyyəyə düşmüşdü.

Nəticədə, bu problemə əlavə olaraq ikinci bir problem də ortaya çıxdı. 100,000-lik ev üçün 75,000-lik kredit götürmüş və kreditin artıq məsələn 70,000 dollarını ödəmiş müştərilər öz evlərinin qiymətinin 60,000 dollara düşdüyünü gördükdə öz evlərini banklara geri qaytarıb ödədikləri məbləğləri geri tələb etməyə başladılar. Bu hal isə bankların əlində olan pulların da itməsinə səbəb oldu. ABŞ-dakı bankların bir çoxu iflas təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı.

Bank sektorundakı problemlərdən xəbər tutan insanları banklardakı depozitlərini itirmək qorxusu bürüdü. Bunun nəticəsi olaraq narahat olan müştərilər hətta sağlam banklara gedərək depozit hesablarında olan pulları geri istəməyə başladılar.

Böhranın dünyaya zəncirvarı yayılmasının səbəbi isə vəziyyətdən çıxmaq üçün ipoteka şirkətlərinin öz keyfiyyətsiz ipotekalarını ABŞ-da digər dövlətlərin xarici institusional investorlarına satması olmuşdur. ABŞ-da daşınmaz əmlakın qiyməti düşən zaman isə ipotekaya düşən kompaniyaların da əmlak dəyəri ipoteka qiymətlərindən aşağı düşdü. Amerikanın əmlak köpüyü partladı və bütün dünya iqtisadiyyatı zərərə düşdü.

ABŞ ipoteka kompaniyaları riyakar, aztəminatlı müştərilər topladıqlarına görə borcları ödəməməyə başlayanda öz ipotekalarını digər xarici dövlətlərin kompaniyalarına satdılar. Qiymətlər düşən zamanı həmin kompaniyalar böyük zərərə uğradılar.

2008-ci il irəlilədikcə subprime ipoteka böhranının yalnız kiçik bir segmentə deyil, bütün ABŞ maliyyə sisteminə təsir etdiyi aydın oldu. Aşağı gəlirli ailələrə yüksək riskli kredit açan bu təşkilatlar kredit aktivlərini birləşdirib paketləyərək birjalarda alınıb satıla bilən istiqrazlar halına gətirmişlər, investisiya bankları və ticarət banklarına satmışdılar.

ABŞ fond bazarı uzunmüddət idi ki, yüksək dəyişikliklər zonasında yerləşirdi. Hələ 2008-ci ilin yayında ABŞ-ın ən böyük ipoteka agentlikləri olan Fannic Mae və Freddy Mac-ın aktivləri bir neçə gün 30%-dən aşağı düşdü. Nəzərə alsaq ki, bu şirkətlər ABŞ ipoteka bazarının 5 trln. dollar , yəni 50%-ni tutur, deməli əmlak bazarının yarısında bu geriləmə olmuş və bu vəziyyətə dərhal təcili yardım göstərilməsi barədə məsələ qaldırılmasını tələb etdi. Azalma sentyabr ayında da davam etdi. Bu vəziyyət Maliyyə Nazirliyi və ABŞ Federal Ehtiyat Orqanlarının bu agentliklər üzərində tədbirlər proqramının tətbiq olunmasını şərtləndirdi. Nəticədə onların səhmləri 80%-dən aşağı düşdü.

Ardınca böhrandan çıxma bilməyən Amerikanın ən böyük investisiya bankı Bear Stearns digər bank JP Morgan Chase tərəfindən alındı. Digər Amerika bankı – Lehman Brothers üçün ciddi təhlükə yarandı. Onun səhmləri 50%-ə qədər aşağı düşdü. O özünü müflis elan etməyə məcbur oldu.

Bazarda baş verən bu proseslər, yəni bank böhranlarının baş verməsi likvidlik məsələsini yenidən aktuallaşdırdı. Lakin əsil böyük bank böhranı böyük müştəri kütləsinə malik – Washington Mutual bankın öz müştərilərini itirməsi ilə baş verdi. Təkcə sentyabrın son 10 günlüyündə müştərilərin hesablarından 16 mlrd. dollar çəkməsi bankı iflasla qarşı-qarşıya qoydu. Bu dərhal ABŞ-ın Federal Ehtiyat Orqanlarının və eyni zamanda Əmanətlərin Sığortalanmasının Federal Kompaniyasının da müdaxilə etməsini tələb etdi. Danışıqlar nəticəsində bankın böyük bir hissəsi JP Morgan Chase bankı tərəfindən əldə edildi.

Sığorta sferasında da böyük çətinliklər yaranmışdı. Ölkənin böyük sığorta şirkətlərindən biri olan American International Group(AIG) böyükmiqyaslı problemlərlə üzləşdi. Belə ki, o ABŞ Federal Ehtiyat Orqanlarından 85 mlrd. dollar

kredit götürmüşdür. Buna baxmayaraq bu hal onun səhmlərinin aşağı düşməsinin qarşısını almadı və növbəti günlərdə səhmlərin dəyəri 70%-ə qədər aşağı düşdü. Kredit şirkətin səhmlərinin 80%-ni təmin etmək üçün verilmişdi, nəticədə şirkət dövlət mülkiyyətinə keçdi.

2008-ci ildə ABŞ-ın böyük investisiya banklarından olan Merrill Lynch özünün böhranlı vəziyyətdə olduğunu açıqladı. Nəticədə Amerika Bankı tərəfindən alındı. Qalan 2 investisiya bankı Morgan Stanliy və Goldman Sachs bank holding şirkətləri kimi Federal Ehtiyat Orqanlarının tərkibinə keçdilər və özlərinin investisiya bankı statusunlarını demək olarki itirdilər. Buna baxmayaraq bu vəziyyətin onların daha çox resurs əldə edə bilməsi üçün, həmçinin fiziki şəxs qismində aktiv işləməyinə kömək olacağı gözlənilir.

Beləliklə maliyyə böhranın ABŞ üçün ən “parlaq” nəticəsi Fannic Mae və Freddy Mac ipoteka şirkətlərinin milliləşdirilməsi, ABŞ-ın ən böyük bank sistemlərinin iflası və AIG kimi nəhəng sığorta şirkətinin iflasına uğraması oldu.

Bundan əlavə ABŞ maliyyə böhranı ölkə daxilindən kənar da böyük çətinliklər yaratdı. O bütün dünya iqtisadi sisteminə təsir göstərdi və dünya iqtisadi böhranına səbəb oldu. Böhran səbəbiylə 2007-ci ilin noyabrında dünya fond birjasında indekslərin düşməsinə səbəb oldu.

31 oktyabr 2007-ci ildə dünya bazarının indeksləri özünün ən pik nöqtəsinə çatdı və bundan sonra yavaş-yavaş enməyə başladı. Həmin gündən 3 oktyabr 2008-ci ilə kimi indekslər enməyə davam etdi. “Paulson Planın” tətbiqindən sonra indekslər enməyə davam etdi. S&P - 30%, inkişaf etmiş ölkələrdə bazarın inkişaf dinamikasını əks etdirən MSCI World indeksi-32.3% endi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarını ifadə edən MSCI Emerging Markets indeksi - 40.5% düşdü. Bu rəqəmlərə baxanda belə nəticəyə gəlmək olur ki, fond bazarı ümumilikdə ABŞ-dan daha çox əziyyət çəkdi. Buna səbəb qlobal iqtisadiyyatın dollara əsaslanmasıdır. ABŞ-da problem olan kimi bütün dünyada problem olur.

2007-2008-ci illərin fond bazarı hadisəsi sərhədləri keçərək - daha sonra əmlak və kredit sektorunun isə xammal bazarlarını əhatə etməyə başladı. İlk olaraq Qərbin

banklarının faiz dərəcəsi aşağı düşdü. Banklarla birgə 2008-ci ilin iyunundan neft sürətli şəkildə ucuzlaşmağa başladı. 2008-ci ildə fond bazarının tənəzzülü ABŞ bazarı üçüm son 20 ilin, Yaponiya üçün isə ümumilikdə rekord göstərici idi.

Məlumdur ki, ABŞ-dakı böyük bankların demək olar ki, hamısı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti formasındadır. Yəni onların səhmləri birjada açıq satılıb-alındığına görə istənilən adam o səhmləri satın ala bilər. Buna görə də ABŞ banklarının səhmdarlarının arasında çox böyük sayda adi ABŞ vətəndaşları vardır. Bundan əlavə, ABŞ vətəndaşlarının həmin banklarda olan iri həcmli depozit hesablarını da nəzərə alsaq, bankların müflis olması həmin vətəndaşların banklara yatırıqları pulların yox olması demək idi və çox hallarda belə də oldu.

İnsanların öz depozitlərini və yatırımlarını itirmələri alıcılıq qabiliyyətinin kəskin olaraq zəifləməsi demək idi. Bu isə böhranın maliyyə sektorunun sərhəddindən çıxaraq artıq digər sektorlara da təsir etməsi demək idi. Yəni bankın müflis olduğuna görə pullarını itirən bir ABŞ vətəndaşları gündəlik həyatlarındakı bir çox bahalı məhsuldan imtina etməyə başladılar. Nəticədə müxtəlif məhsul istehsal edən və xidmət göstərən şirkətlər zərərə girməyə başladı, bir çoxu isə müflis oldu.

Müxtəlif sektorlardakı şirkətlərin bir-birinin ardınca zərər çəkməsi və bir çoxunun müflisləşməsi ASC yolu ilə onlarda payı olan bütün vətəndaşların zərər çəkməsi demək idi. Şirkətlərin bağlanması, öz növbəsində, həmin şirkətlərdə çalışmış insanların işsiz qalması demək idi və nəticə etibarilə, işsizlik kəskin sürətdə artdı.

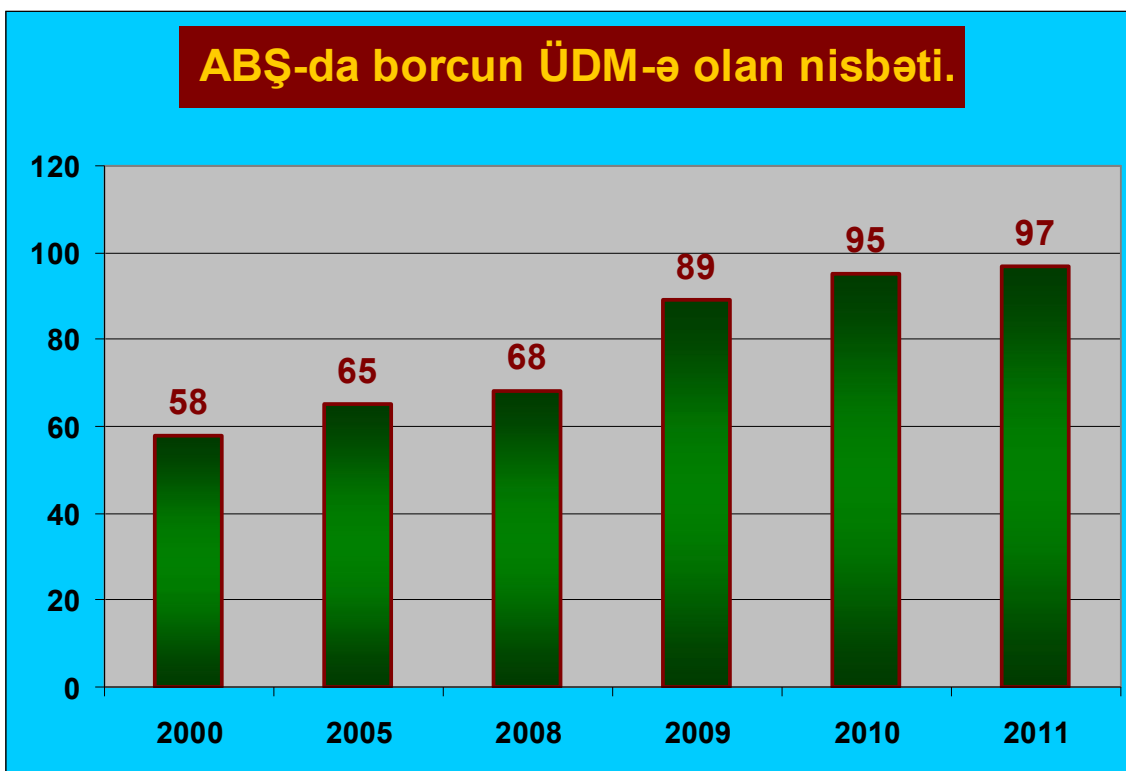
Özəl sektor sahibkarlığının ABŞ-ın iqtisadiyyatında həlledici rol oynadığını nəzərə alaraq bu hadisələrin ABŞ-a iqtisadi cəhətdən çox böyük itkilərin gətirdiyinə şahidi olduq.

Böhran ABŞ-ın büdcəsinə böyük zərər yetirdi. ABŞ dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 95%-dən artığı yığılan vergilərdən formalaşır. Özəl şirkətlərin zərər çəkməsi və bağlanması onlardan yığılan mənfəət vergisinin azalmasına gətirdi. Şirkətlərin müflisləşməsi nəticəsində bir çox insanın gəlir mənbəyini itirməsi də əhalidən yığılan gəlir vergisinin azalmasına gətirdi.

ABŞ ÜDM-i böhranın başlandığı vaxtda 4.8% artarkən, 2009-cu ilin ilk rübündə 6.1% azaldı. ABŞ iqtisadiyyatı təxminən bu böhrandan 5% təsirlənmişdi və bu təsirlənmə bu günə kimi davam edir. Bu qrafikdə (Qrafik 1.1) əsas diqqət çəkən məqam ABŞ-ın borcunun ÜDM-ə olan nisbəti 2008-ci ildən 2009-a qədər 21% çoxalmasıdır.[15] Dövlətin borcunun bu qədər artması iqtisadiyyata böyük təhlükədir.

Qrafik 1.1

ABŞ-da borcun ÜDM-ə olan nisbəti.

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu, www.imf.org

Beləliklə ABŞ-ın maliyyə sistemi Böyük Depressiya dövründəki kimi yenidən qurulur və bank fəaliyyətinin bir şirkət çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla belə yeni risk mənbələrinin formalaşması istisna edilmir.

II FƏSİL. MALİYYƏ BÖHRANININ İQTİSADI BÖHRANA ÇEVRİLMƏSİ VƏ ONUN DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN QEYRİ-BƏRABƏR İNKİŞAFINA TƏSİRİ

2.1. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsir istiqamətləri

Dünya ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə 2 əsas qrupa ayrılır: inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr. İnkişaf etmiş ölkələr dünya iqtisadiyyatında hakim mövqeyə malikdirlər və bu qrupa daxil olan ölkələr dünyaya universal təsir göstərirlər. Bu ölkələrin təsərrüfatının inkişafı, daxili və xarici iqtisadi siyasəti dünya təsərrüfatında elmi-texniki irəliləyişlərin və struktur dəyişikliklərinin əsas istiqamətlərini, dünya bazarlarının vəziyyətini müəyyənləşdirir. Bu təsirin iqtisadi vasitələrindən başqa, hərbi-siyasi alətlərindən də istifadə olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır və onlar üçün inkişafın zəifliyi və gerilik, iqtisadiyyatın çoxukladlılığı, texniki gerilik, inkişaf etmiş ölkələrdən asılılıq, ixracında xammal məhsullarının üstün olması, istehsal və sosial infrastrukturun zəifliyi, yoxsulluq, işsizlik, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, korrupsiya və s. xarakterikdir. Bu ölkələrin iqtisadi geriliyinin tarixi, sosial, iqtisadi, mental səbəbləri vardır. [28, səh.448-449].

İnkişaf etmiş ölkələr qrupuna valyutaları genişmiqyaslı istifadə olunan, beynəlxalq ödəmə və yığım vasitəsi olan ölkələr aiddir. Bura ilk növbədə ABŞ dolları, daha sonra Avro və bir neçə nisbətən daha çox istifadə olunan yapon yeni, İsveçrə frankı, Böyük Britaniya funtu və s. aiddir. Bu ölkələrin ərazisində həmçinin ən böyük transmilli banklar və digər maliyyə qurumları yerləşir. Bu ölkələr öz valyutalarının ixracına görə emissiya rentası alır və maliyyə sektorundan yüksək gəlir götürür. Digər tərəfdən onlar dünya puluna olan tələb və maliyyə sisteminin işləmə qabiliyyətinə görə qlobal səviyyədə məsuliyyət daşıyırlar.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ölkələrin qeyri-bərabər inkişafı arasındakı fərqi daha da böyüdür. İnkişaf etmiş ölkələrin daha da inkişaf etməsinə, əksinə olaraq isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin sürətinin inkişaf etmiş ölkələrə çatmayaraq dahada geriləməsinə səbəb olur.

2007-2008- ci illər qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir göstərdi.

ABŞ-da başlayan böhran böyük tezliklə Yaponiya, Avropa İttifaqı kimi digər inkişaf etmiş ölkələrə yayılmağa başladı. Böhrandan əvvəl 2004-2007-ci illərdə dünya ticarətinin artım tempi 8,74% təşkil edirdi. Bank kreditlərinin həcmnin bir anda çevrilməsi və əmtəə və xidmətlərə tələbin aşağı düşməsi ilə 2008-ci ildə ümumdünya ticarətinin həcmi cəmi 2.95% həcmində artdı, lakin 2009-cu ildə isə 11.89% həcmində geriləmə oldu. 2008-ci ildə dünya ÜDM-nin artımı 1.83% təşkil edib, 2009-cu ildə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ilk dəfə olaraq ÜDM 2.3% azalıb. [39]

2008-cı ilin fevralında infilyasiya rekord həddə yüksəldi. Corc Sorousun qeyd etdiyinə görə, valyutaya inamsızlıq nəticəsində onları real aktivlərə keçirmək tendensiyası yarandı. Bu da öncəliklə əmtəə sektoruna təsir etdi və neft və qızılın qiymətinin qalxması ilə özünü biruzə verdi. 2009-cu ildə problem əks göstərişli karakter aldı, iqtisadi proqnoz defilyasiyaya işarə etdi. Bunun da səbəbi kimi Federal Ehtiyat Fondunun uçot dərəcələrinin sıfıra yaxın bir həddə qədər endirməsi oldu.[95]

Yaponiya iqtisadi inkişafına görə ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutur. Onun ÜDM-i dünya ÜDM-nin 7%-ni tutur. Lakin bu amil belə qlobal iqtisadi böhranının ona təsir etməməsinin qarşısını ala bilmədi. İndi Yaponiya da digər ölkələr kimi dünya iqtisadi böhranını yaşayır. [44, səh 6-7] Yaponiya Mərkəzi Bankı maliyyə bazarına dəstək üçün bankın əvvəlcədən ayırdığı 40 mlrd dolların 35.5mlrd dollarını ora yönəltmək haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Yamato Life Insurance Co Ltd sığorta kompaniyası iflasa uğradı. Onun borcu 2.7 mlrd. dollar təşkil edirdi.

Yaponiya ixrac yönümlü ölkədir və ölkədə istehsal olunan yüksək texniki məhsullar Qərbbə ixrac olunur. Hal-hazırda Qərbdə bu ixraca tələb aşağı düşüb. İxrac

Yaponiya iqtisadiyyatının inkişafı üçün ən vacib amildir. Onun ixtisarı avtomatik ÜDM-in azalmasına səbəb olur. 2008-ci ilin III rübündə 1.8% azalma olmuşdu.

Yaponiyanın əsas ixrac məhsulları olan avtomobil və elektronikadır. 2008-ci ilin ikinci yarısında iqtisadiyyatı böhrana uğradı. 2008-2009-cu il böhranının nəticəsi olaraq Yaponiyanın avtomobil istehsalı sektorunda ağır dövr başladı. Yaponiya avtomobil ixracının həcmi aşağı düşdü. İxracın həcmi 50 il əvvəlki səviyyəyə düşdü. Prinsip etibarlı ilə qlobal iqtisadi böhranı Yaponiya avtomobilinə olan tələbi aşağı saldı. Digər dövlətlərdə olduğu kimi Yaponiyada da işçi personalının ixtisarı başladı və ilk itkiləri avtomobil istehsalı şirkətləri verdi. [80]

Açıq-aydın şəkildə Yaponiya böhranının səbəbi 2008-ci il dünya maliyyə böhranıdır. Bundan əlavə digər konkret səbəblərdə vardır: Avro və dollara nəzərən yenin məzənnəsi böyüdü. Bu səbəbdən xaricdə Yaponiya malları almırdılar. Digər mövcud amil ölkə daxilində və xaricində tələbin aşağı düşməsidir. 2009-cu ildə "Bloomberg News" 24 iqtisadçı arasında apardığı sorğuya əsasən, onların əksəriyyəti ehtimal edilir ki, Yaponiyanın ÜDM-nun 2008-ci ilin III rübündə 11.7% azalmasına səbəb dünyada tələbin aşağı düşməsidir.

ABŞ-dakı böhran qısa zamanda Avropaya da sıçradı. İslandiyanın 3 böyük bankı iflas etdi. 2008-ci ildə İslandiya kronası Avroya qarşı 40% dəyər itirdi və İslandiyaadakı inflyasiya nisbəti 15%-ə çatdı. Birləşmiş Krallıqdakı daşınmaz əmlak bazarı da eynilə ABŞ kimi böyük bir enişə keçdi.

Bütün dünyanı təsiri altına alan qlobal iqtisadi böhran maliyyə, daxili tələb və qlobal ticarət vasitəsi ilə sürətlə Avropa ölkələrinə yayılmağa başladı.

Böhranın yüksək sürətlə yayılması bank iflaslarına gətirib çıxarmışdı. Bankların kredit limitlərini məhdudlaşdırması və xüsusilə inkişaf edən Avropa ölkələrində azalan maliyyə imkanları, böhranın artmasına gətirib çıxarmış və iqtisadi tənəzzüllər artaraq ABŞ-dakı iqtisadi itkiləri ötüb keçmişdir. [46, səh 82-86]

Ev təsərrüfatlarının qənaətlərini yüksəltməsinə bağlı olaraq dayanıqlı istehlak mallarına olan tələbin və mənzil kapitalının azalması məcmu tələbin azalmasına səbəb olmuş, və qiymətlər düşməyə başlamışdır. Digər tərəfdən kapital əsaslı mallara

olan tələbin azalması, ticarətdəki maliyyə sıxıntılarını və yavaşlayan iqtisadi fəaliyyətin çox daha sürətli olması səbəbiylə xarici tələb azalmış, bu da Aİ-nin ixracatına mənfi təsir göstərmişdir. [47] İxracat əvvəlki ilə görə azalmış, və 2009-cu ildə Aİ-nin artım sürəti sifirə yaxınlaşmışdır. 2008-ci ildə 0.8 %-dən 2009-cu ildə mənfi 2.5 % nisbətində qədər düşmüşdür. 2007-ci ildə bu nisbət 2.9 %, 2010-cu ildə isə 0.7 % olmuşdur. Artım nisbətindəki azalma 2008 etibarilə ən çox İtaliyada -1.3 % ən az isə Polşada +5 % olmuşdur.

İqtisadiyyatın durğunluğa girməsi səbəbiylə işsizlik faizləri yüksəlmişdir. 2007-ci ildə AB-27 daxilində 7.5% olan işsizlik nisbəti, 2009-cu ildə 18.8% olaraq reallaşmışdır. Yaşanan global böhran, Aİ ölkələrində büdcə kəsirlərini və borc miqdarını böyük ölçüdə artırmış və bir çox üzv ölkələrdə dövlət maliyyəsinin davamlılığının təhlükəyə girməsinə səbəb olmuşdur. Necə ki, 2006-cı ildə 7,1 trilyon Avro olan Aİ dövlətlərinin borc miqdarı 2009-cu ilin sonunda xilasetmə maliyyə paket proqramlarının icra edilməsi ilə 8,6 trilyon Avroya yüksəlmişdir.

Yunanıstan Avropa İttifaqı ölkələri arasında iqtisadi böhrandan ən çox təsirlənən ölkədir. Yunanıstan hökuməti büdcə kəsirini ödəmək üçün böyük məbləğdə borc götürmüşdü. 2010-cu ilin əvvəllərində xarici dövlət borcu təhlükəli həddə yüksəlmişdi. Dövlət borcu ödəyə bilməməsi səbəbindən dövlət sektorunun xərclərini kəsməyə məcbur oldu. Bu da böhranın başlanğıcında iğtişalara və nümayişlərə səbəb oldu. Yunanıstan Aİ-dan borclarının bağlanması üçün ilkin tədbir olaraq kredit istədi. Bununlada o, maliyyə iqtisadi böhranı ilə mübarizədə Aİ ölkələrindən maliyyə yardımını istəyən ilk ölkə oldu. Daha sonra bu sıraya Portuqaliya və İrlandiya da qoşuldu. 23 oktyabr 2010-cu ildə BVF və Aİ Yunanıstana böhrandan çıxmaq üçün 110 mlrd. Avro məbləğində kredit xətti açdı. 2011-ci ilin yayında Yunanıstan ikinci dəfə kredit üçün müraciət etdi. Borcunu azaltmaq cəhdlərinə baxmayaraq Yunanıstanın dövlət borcu 350mlrd. Avroya yaxınlaşırdı. Aİ-nin liderləri və BVF Yunanıstana kömək məqsədi ilə daha 109 mlrd. Avro kredit ayırmağa razı oldular. Saziş 21 iyul 2011-ci ildə Brüsseldə təcili təşkil olunmuş sammitdə əldə olundu.[102] Əlavə olaraq da 50 mlrd. Avroya yaxın məbləği də xüsusü investorlar təmin etməli

idilər. Bununlada Yunanıstana edilən köməyin həcmi 159 mlrd Avroya çatırdı. Nəticədə Yunanıstan iqtisadiyyatı böhran nəticəsində külli miqdarda borca düşdü və 1 iyun 2015-ci ildə defolta uğradı.

Maliyyə iqtisadi böhranı İspaniyada 2008-ci il qlobal iqtisadi böhranın təsiri ilə yarandı, Avropa böhranının təsiri ilə gücləndi və nəhayət yerli hüquqi, maliyyə-iqtisadi və sosial reallıqların təsiri altında spesifik xüsusiyyətlər əldə etdi.[79]

İspaniya Avropa İttifaqının böyük ölkələrindən olduğu üçün onun iqtisadi vəziyyəti beynəlxalq izləyicilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də İspaniya ABŞ, BVF və Aİ-nın digər ölkələri və Avropa komisiyasının təzyiqinə məruz qalırdı. İspaniyanın dövlət borcu 2010-cu ildə 820 mlrd. dollar təşkil edirdi. Bu az qala Yunanıstan, Portuqaliya və İrlandiya kimi ölkələrin borcuna bərabər idi. İspaniya hökuməti ümid edirdi ki, kəskin iqtisadi tədbirlərdən sonra iqtisadi artıma nail ola bilərlər və xarici təşkilatların təzyiqindən qaça bilərlər. İspaniyanın ÜDM-ində kəsmi 2009-cu ildə 11.2%-dən 2010-cu ildə 9.2%-ə və 2011-ci ildə 8.5%-ə qədər azalda bildi.

Belə bir iqtisadi qanunauyğunluq var: inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrin iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin inkişafından asılıdırlar. Əgər qlobal böhran inkişaf etmiş ölkədə başlayarsa, o bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçir.

Yeni minillikdə dünya iqtisadiyyatı , xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı inkişaf edirdi. Ölkələrin çoxunda aparılan iqtisadi siyasətdən aslı olmayaraq yüksək və ya daha yüksək iqtisadi artım tempi qeydə alınırıdı. Ölkələrin əksəriyyətində 90-cı illərdə iqtisadi islahatlar aparılmışdır və o islahatların nəticəsində əmtəə və maliyyə bazarları güclü inteqrasiya edirdilər. Lakin heç bir islahatların aparılmadığı və ya qismən aparıldığı ölkələrdə də artım qeydə alınmışdı. İqtisadi artımın yüksəlməsinin səbəbi kimi yaxşı beynəlxalq kanyukturanın olması göstərilirdi. Belə ki, əsas iqtisadi resurslara qlobal tələbin artması, o cümlədən həmin resursların qiymətinin artması, beynəlxalq kredit bazarlarında faiz dərəcələrinin aşağı olması və risk faktorunun aşağı olması və s. buna imkan yaratmışdır.

Ümumilikdə dünya iqtisadiyyatı, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr malik olduğu potensialdan daha yüksək inkişaf edirdilər. Və bunun “bədəlini ödəmək” vaxtı gəlmişdi.

Bəzi siyasətçi və analitiklər elə fərz edirdilər ki, böhran inkişaf etməkdə olan ölkələrə və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrə toxunmayacaq və əgər toxunarsa, nəticələri ağır olmayacaq. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın artım tempi 2008-ci ilin birinci yarısında hələ də davam edirdi. Nəhayət 2008-ci ilin yayında dünyada əsas iqtisadi resursların - neftin və qiymətli metalların qiymətlərinin düşməsi ilə böhran inkişaf etməkdə olan ölkələrə də, xüsusilə keçid iqtisadiyyatına malik olan Mərkəzi və Şərqi Avropa və keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrinə də toxundu.[56, səh.19]

Əgər böhranın yayılma mexanizminə nəzər yetirsək görürük ki, böhran 2008-ci ilin sonu-2009-cu ilin birinci yarısında inkişaf etmiş ölkələrdən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələrə yayılmağa başladı. Diqqət etsək görürük ki, məhz böhranın yayıldığı kanallar vasitəsilə əvvəllər iqtisadi artım “idxal” olunurdu. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına zərbə əmtəə və xidmətlərə olan tələbin aşağı düşməsi, enerji və xammal resurslarının qiymətinin aşağı düşməsi, likvidliyin qlobal defisiti, investorların riski öz üzərinə götürmək marağının zəifləməsi oldu. Hətta bəzi ölkələr qeyri-sabit valyuta məzənnəsi problemi ilə və əmək bazarlarında miqrantlara tələbin aşağı düşməsi problemi ilə qarşılaşdılar. Daha sonra problemlər bank sektorunda yayılmağa başladı. Milli valyutaların dəyərinin aşağı düşməsi, ödəmə qabiliyyətini itirmiş müştərilərin sayının artmasına səbəb oldu.

BVF-nun məlumatlarına görə qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının ən böyük zərbəsi nisbətən daha çox inkişaf etmiş inkişaf etməkdə olan ölkələrə və ya inkişaf etmiş ölkələrlə güclü iqtisadi əlaqələri olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusilə Şərqi Avropa və MDB ölkələrinə oldu. Birinci qrup ölkələr Aİ tələbindən və investisiya tələbindən aslı ölkələr idi. İkinci qrup ölkələr isə 2008-ci ilin yayından qiyməti aşağı enən enerji və digər xammal resurslarının qiymətlərindən aslıdırlar.

BVF-nun məlumatlarına görə iqtisadi artımın aşağı düşməsi Baltikyanı ölkələrdə də olmuşdur: Latviya -12 %, Estoniya və Litva -10%, Ukrayna -8% . Çin, Brazilya, Hindistan kimi böyük inkişaf etməkdə olan ölkələr öz iqtisadi artım sürətlərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bu ölkələrdə iqtisadi artım əvvəlki illərə nisbətən çox cüzi azalmışdı. Buna səbəb bu ölkələrdə yüksək daxili tələbin olması idi və həmçinin, qida və kənd təsərrüfatı sektorunda əlverişli kanyukturanın olması idi.

Milli valyutaların dəyərinin aşağı düşməsi maliyyə sektorunda problemlər dəsti yaratmışdı: xarici valyuta ilə kredit götürmüş iqtisadi subyektlərin çoxu ödəmə qabiliyyətlərini itirmişdilər, bununla əlaqədar banklarda riskli kredit portfellərinin həcmi artırdı, bu da avtomatik olaraq ÜDM-də borcların həcmnin artmasına, milli valyutaya inamın itirilməsinə və ölkədən kapital axınına səbəb olurdu.

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı göstərdi ki, ixrac yönümlü inkişaf strategiyası özü ilə birlikdə əvvəl nəzərdə tutulduğundan daha böyük risklər gətirdi, belə ki, beynəlxalq ticarət dövriliyə daha elastik və iqtisadi tənəzzül dövründə daha həssasdır. Belə 2008-ci ilin sonu-2009-cu ilin əvvəllərində Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri ixracı illik 40% idi. Bundan əlavə iqtisadi artım tempi bir anda aşağı düşdü, hətta bəzi ölkələrdə artım mənfiyə düşdü. Tayvanın ÜDM-i 8%, Tailand -4.3%, Sinqapur 3.7%, Koreya Respublikası-3.4% aşağı düşdü. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu qrup ölkələrdə iqtisadiyyata mənfi təsir yalnız xarici maliyyələşmə ilə bağlı deyil, həmçinin beynəlxalq ticarətinin həcmnin azalması ilə bağlı idi.

İnkişafda olan ölkələr üçün onuda qeyd etmək lazımdır ki, xarici kapitalla maliyyələşdirmə onlar üçün böyük riskdir. Xarici kapitalla maliyyələşən ölkələr böhran ərəfəsində xarici kapitalın ölkədən axması ilə ölkələr sonra sanki “qurudu”.

Asiya və Latin Amerika kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici maliyyələşdirmənin axını nəticəsində yaranan açıq örtbasdır edə bildi, lakin Mərkəzi və Şərqi Avropa kimi ölkələr tədiyyə balansında böyük bir defisit yaşadılar. Məsələn, bu göstərici Latviyada 25% həcmində olmuşdur.

Cədvəl 2.1

Müxtəlif ölkələrə global maliyyə-iqtisadi böhranın təsir dərəcəsi

Göstəricilər	İnkaş etmiş ölkələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr	Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr
ÜDM-in dinamikası (il ərzində artımı, %)	-5	2	-10
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi (il ərzində artımı, %)	-5	5	-10
İnfilyasiya (il ərzində artım)%	defilyasiya	2	10
İşsizlik, %	10	5	8
Fond bazarının aşağı enməsi (max, dəfə)	2.5	4	5
Canlanma və inkişaf mərhələsi	2010-cu ilin II yarısı-2011-ci il	2009-cü ilin II yarısı-2010-cu il	2011-2012-ci illər

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Bu cədvəldən görüldüyü kimi böhran keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr MDB, Baltikyanı və Şərqi Avropa ölkələrinə daha çox təsir etmişdir. (Cədvəl 2.1) Əlbəttə böhranın burada ayrı-ayrı dövlətlərə təsiri fərqlidir. İstehsalın daha çox aşağı düşməsi Ukrayna və Litvada baş verdi. ÜDM 15-20% aşağı düşdü, bu zaman Qazaxıstanda ÜDM sadəcə 2% aşağı enmişdi. Transformasiya ölkələri olan Rusiya və Ukraynada daha yüksək infilyasiya müşahidə olunmuşdu, belə ki, 10-15%, real gəlirlərin və əmtəə dövriyyəsində böyük ixtisar baş vermişdi. İşsizliyə gəldikdə isə cədvəldən görüldüyü kimi keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə daha az olmuşdu. (Cədvəl.2.1) Lakin bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksək idi. Bu inkişaf etməkdə olan ölkələrin böhran ərafəsində işsizliyin azaldılması ilə əlaqədar apardığı siyasətlə əlaqədar idi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemində xarici kapitalın çoxluğu böhranın təsirinin bu ölkələrdə daha kəskin hiss olunmasına səbəb oldu. Böhranın başlaması ölkələrdən xarici kapitalın axını baş verdi. Rusiyanın fond bazarında

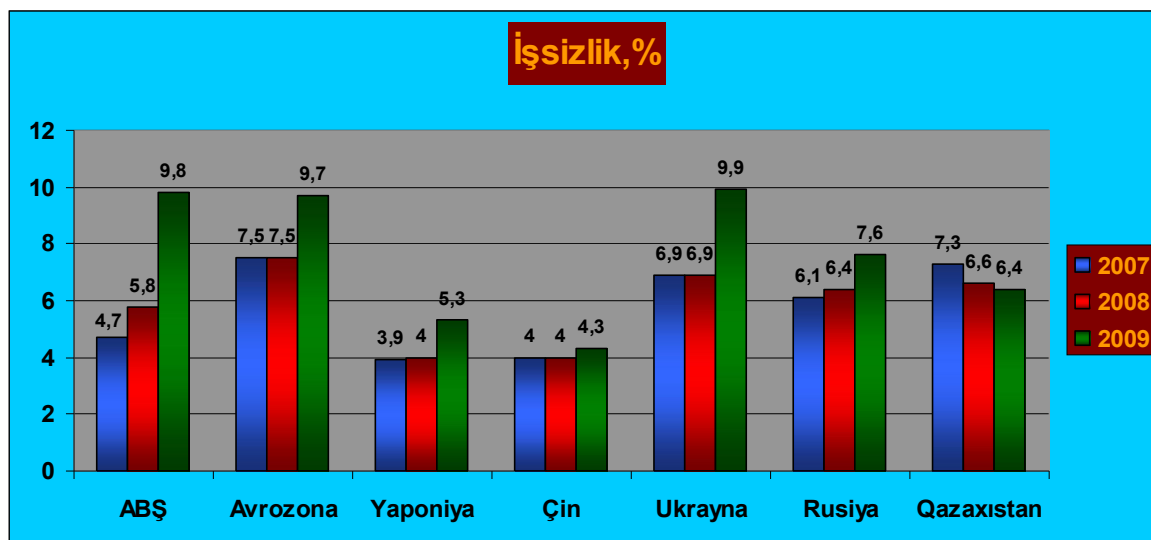
“uçqun” baş verdi- 5 dəfəyə qədər geriləmə oldu, halbuki böhrandan əvvəl ölkənin fond bazarı dünyada 8-ci yerdə dururdu və 1.5 trln. dollar təşkil edirdi.

Öz növbəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf daha yüksək idi. Bunu onların iqtisadi göstəriciləri də sübut edir. Beləliklə böhranın birinci dalğasının təsiri bu ölkələrdə nisbətən aşağı olmuşdur.

Bu qrafikdən aydın olur ki işsizlik böhranın birinci dalğası ərəfəsində inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən daha yüksək olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizlik göstəricisi sabitliyini qorumuş, hətta bəzi ölkələrdə azalma tendensiyası müşahidə olunmuşdur.(Qrafik.2.1)

Qrafik.2.1

İşsizlik, %

Mənbə: Sberbankın Makroiqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin məlumatları əsasında tərtib olunub

Keçmiş SSRİ ölkələrində maliyyə böhranı Qazaxıstanda 2007-2009, Gürcüstanda 2008-2010, Latviyada 2008-2010, Estoniyada 2008-2010-cu illərdə baş vermişdir.[49, səh.385]

Son illər dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya siyasəti yürüdən MDB dövlətləri də qlobal-maliyyə iqtisadi böhranının təsirindən kənar qalmadılar. MDB ölkələrində böhranın təsirini gücləndirən amillər vardı ki, bunlar aşağıdakılardır: milli valyuta sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi, idxal olunan mallardan asılılıq, əsasən ölkə gəlirin yanacaq-xammal yönümlü məhsulların ixracından və qiymətindən

asılılığı, bəzi region ölkələrində siyasi böhranlar və qeyri sabitlik və s. Bu böhranın MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarına qarşı əhəmiyyətli dərəcədə təsir kanallarına malikdir. Bu kanallar əsasən xarici ticarət və kapitalın beynəlxalq hərəkətidir.

Postsovet ölkələrinin iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə görə böhranın təsirinə ilə ilk növbədə gənc müstəqil dövlətlərin bank sistemləri məruz qaldı. Ümumiyyətlə postsovet məkanının bir çox dövlətlərin maliyyə böhranına hazır olmadıqları məlum oldu.

MDB-nin Azərbaycan Respublikası istisna olmaqla bütün dövlətləri milli valyutalarını devalvasiya etdilər. Əksər ölkələr devalvasiyanı böhranın başlanğıcında elədilər. Məsələn, Ukrayna, Moldova, Özbəkistan, Qırğızıstan. Bəziləri isə daha sonraya saxladılar. Məsələn, Qazaxıstan, Türkmənistan, Belarusiya. MDB ölkələrindən yalnız Azərbaycan dollara qarşı öz valyutasının məzənnəsini möhkəm saxlaya bildi.

Qazaxıstan maliyyə-iqtisadi böhranını yaşayan ilkin inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən olmuşdur. 2009-cu ilin fevralında milli valyutası-təngəni devalvasiya etdi, baxmayaraq ki, 2008-ci ilin oktyabrından təngənin məzənnəsini sabit saxlamaq üçün 6mlrd. dollar valyuta ehtiyatları sərf etmişdi.

2010-cu ildə bəzi ölkələr büdcə balansının müsbət saldosuna nail olsa da, əksər ölkələrdə büdcənin vəziyyəti gərgin olaraq qalır.

Rusiya dayanıqlı iqtisadiyyata, profisitli büdcəyə malik olmasına baxmayaraq qlobal maliyyə böhranın zərbələrinə tab gətirməyib zəiflədi. Dünya Bankının məlumatlarına görə 2008-ci il böhranı Rusiya üçün həddindən artıq borclanan özəl sektordan başladı.[97] Bir il olardı ki, böhranın başlanmasına baxmayaraq Rusiya iqtisadiyyatı praktiki olaraq onu hiss etmirdi. Rusiyada başlanan böhranın ilk əlaməti 2008-ci ilin martında fond bazarında qiymətlərin aşağı düşməsi oldu, hansiki bəzi ekspertlərin ehtimalına görə iyulun sonunda katirovkaların dağılması ilə davam edəcəkdi. Onun ardınca likvidliyin defisiti baş verdi. [40]

Rusiya banklarının likvidliyindəki böhran birja indeksi RTS və MİCEX indekslərin birdən-birə düşməsi, idxal olunmuş məhsulların qiymətinin aşağı düşməsi

2008-ci il oktyabr-noyabr aylarında iqtisadiyyatın real sektoruna təsir göstərdi. [52,səh.14] Belə ki, sənaye istehsalı kəskin azaldı, işçilərin ixtisarının birinci dalğası başladı. 9 oktyabr 2008-ci ildə Rusiya hökuməti ilk dəfə xalqa “böhrana giriş edildi”yi barədə xəbər verdi. 2008-ci il 12 dekabrında Rusiya İqtisadi İnkişaf Nazirinin müavini Andrey Klepaç Rusiya iqtisadiyyatının 2008-ci ilin IV rübündə durğunluq yaşadığını etiraf edib.[99]

Rusiyada zəif inkişaf etmiş maliyyə sistemi, əlverişsiz investisiya şəraitində olduğu kimi , pulların artıqlığı istehlak bumu və maliyyə şıltaqlığının formalaşmasına gətirib çıxardı. İnkişafın qabağını, həmçinin, kredit resurslarının o qədər də əlçatan olmaması alırdı. [60, səh.62-69]

Hökumətin rus rublunun məzənnəsinin düşməsinin qarşısını almaq cəhdləri Rusiya Federasiyasının qızıl-valyuta ehtiyatlarının $\frac{1}{4}$ itirməsinə səbəb oldu. 2008-ci ilin noyabrın sonlarında maliyyə orqanları rublun “yumşaq devalvasiyası” siyasətini keçirməyə başladı. “Nezavisimoy qazeta” qəzetində dərc olunmuş məqalədə qeyd edilir ki, bu siyasət 2008-ci ilin dekabrında sənayedə geriləməyə səbəb oldu.[100]

Dünya Bankının 2010-cu il hesabatına görə böhranın əvvəllərində Rusiyanın itkiləri gözləniləndən az oldu. Dünya Bankının fikrinə görə bu qismən Rusiya hökumətinin həyat keçirdiyi anti-böhran tədbirləri ilə bağlıdır.[101]

Ukrayna böhrandan ən çox təsirlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Böhranın əvvəllərində Ukraynanın iqtisadiyyatı götürülmüş kreditlər hesabına inkişaf edirdi. Qərbdə ucuz kredit verən mənbələrin itirilməsi bank sisteminin iflas həddinə gəlməsinə səbəb oldu. Ölkədən ixrac olunan malların qiymətinin aşağı düşməsi baş verdi. Qara metallar, mineral yanacaqlar, neft və neft məhsulları, maşın və avadanlıqlar kimi məhsullara tələb düşdüyünə görə qiymətlər endi. Ukrayna iqtisadiyyatının bu cür güclü tənəzzülə uğramasının səbəbi səmərəsiz və rəqabət qabiliyyəti zəif olan iqtisadiyyat, iri xarici borclar, səmərəsiz idarəetmə, bank sisteminin zəifliyi idi.

2007-ci ilə kimi Çin iqtisadiyyatı ardıcıl olaraq ÜDM-i 10% artırdı. 2007-ci ildə son 13 ildə Çin iqtisadiyyatının inkişaf tempi özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdı və

ÜDM 11.4% artdı. Lakin 2007-ci ilin son aylarında ÜDM-də azalmalar müşahidə olunmağa başladı. İqtisadçıların fikrinə görə bu ABŞ-ın avqust ayında “subprime” böhranı ilə əlaqədar olub və həcmi ilə iqtisadiyyatın ən böyük tənəzzül zolağı idi.

2008-ci ilin ilk III rübü ərzində Çinin valyuta ehtiyatlarının həcmi təxminən 2 trln dollar təşkil edirdisə, IV rübündə bu ehtiyatların azalması başladı və 1.9 trln dollar oldu. Çin hökuməti kənd təsərrüfatını və infrastrukturunun yenilənməsinə 586 mlrd. dollar investisiya qoyulması planını hazırladı. Dünya konyukturasının pisləşməsi Çinin sənayesinin tələbi azalmasına gətirdi, bu da öz növbəsində metalurgiya sənayesinin məhsullarının dünya qiymətlərinin enməsinə səbəb oldu. 7 yanvar 2009-cu ildə Xinhua agentliyi Henri Paulson və Ben Bernankenin bəyanatına şərh edərək dünya böhranında ABŞ hakimiyyətini “nəzarət şöbələrinin səhlənkarlığı ilə həddindən artıq dolların enməsində” günahlandırdı.[103]

ÇXR üçün ən çətin dövr 2008-ci ilin noyabrı oldu. Göstəricilər ən aşağı həddi 2009-cu ilin I rübündə müşahidə olundu. Çin ÜDM-i cəmi 6.1% artdı. 2009-cu ilin I rübündə ixracın həcmi 30.9%-ə qədər ixtisar olundu.

Çinin ali lideri Hu Jentao qeyd etmişdir ki, 2010-cu il ərzində biz iqtisadi böhranın zərbələrinin təsirindən daha da inkişaf edərək uğurlarımızı möhkəmləndirdik və artırdıq.[104]

Böhran ərəfəsində dünyada iqtisadi artımın aşağı düşməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə də “iqtisadi möcüzə” gözlənen ölkələrin artım perspektivləri haqqında suallar meydana çıxardı.[66] Qeyd edək ki, BRİCS-ə daxil olan ölkələr haqqında fərziyyələrin özü buna sövq edirdi. Onların inkişafına çoxlu ümidlər bağlanmışdı. Əvvəlcə bazar təsərrüfatı formalaşan ölkələrin sürətli inkişafı, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında yaxınlaşma olacağı fikrini formalaşdırdı, beləki iqtisadi siyasətdə daha az inkişaf etmiş ölkələr birmənalı şəkildə daha sürətlə inkişaf etməlidir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı bütün dünya ölkələrinə həm inkişaf, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə fərqli nisbətdə təsir etmişdir. Böhranın inkişaf etmiş ölkələrə daha erkən təsir etdi və

onların iqtisadi artımı zəiflədi. Böhranın əvvəlində onun inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsiri nisbətən zəif olmuşdu. Bununda səbəbi ümumdünya maliyyə münasibətlərinə inkişaf etməkdə olan ölkələrin tam inteqrasiya etməməsi idi. Buna baxmayaraq qlobal maliyyə-böhranı inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələr arasında uçurumu daha da dərinləşdirdi.

2.2. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının “birinci dalğası” və ona qarşı anti-böhran tədbirləri

2007-ci ildə ABŞ-da başlayan böhran böyük sürətlə bütün dünya ölkələrinə yayıldı. Böhranın “birinci dalğası”nın dünya ölkələrinə təsir dərəcəsi isə həmin ölkənin və ya ölkələr qrupunun milli iqtisadiyyatlarının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dərəcəsindən aslı idi. Dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya etmiş ölkələrə böhran daha tez təsir göstərdi.

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının beynəlxalq münasibətlər və dünya təsərrüfatı əlaqələri üçün bir test olduğunu desək şişirtmiş olarıq. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı kontekstində beynəlxalq müqavilələrin fəaliyyətinin səmərəliliyi dünya təsərrüfatının tənzimlənməsinə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki nəzər nöqtəsi kimi baxmaq olar. Bu halda söhbət böhranın dünya ictimaiyyətinin mövcud problemin həllində birgə fəaliyyət göstərməsinə məcbur etməkdən gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta kimi baza yanaşmaların koordinasiyasının əsas mexanizmi və böhrana qarşı konkret mübarizəni Avropa İttifaqı və G7 müxtəlif formatda həyata keçirirdi.

Qlobal maliyyə iqtisadi böhranının misilsizlik xarakteri genişmiqyaslı və intensiv antiböhran tədbirlərini həyata keçirilməsini, həmçinin, milli antiböhran siyasətlərinin birləşməsinə tələb edir. Bu funksiyaları bu gün Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və Avropa Bankı həyata keçirə bilər. Bu institutlara bu gün antiböhran tədbirlərini hazırlayan, müxtəlif ölkələri maliyyələşdirə bilən və problemləri həll edə bilən bir vasitə kimi baxırlar.

Dünya maliyyə böhranı xeyli dərəcədə obyektiv və təbii xarakter daşısa da, onun çox sürətlə geniş miqyas almasında, dərin qatlara işləyib dəhşətli dərəcədə dağıdıcı xarakterə malik olmasında və bir sıra ölkələri iqtisadi fəlakətlə üz-üzə qoymasında geosiyasi, geoiqtisadi, hərbi və subyektiv amillərin rolu az deyildir. Bu baxımdan hazırkı qlobal maliyyə böhranı mahiyyət etibarını ilə obyektiv görünərsə də, onun görünməyən tərəfləri xeyli dərəcədə insanın “bəd əməlinin” nəticəsidir. Məhz buna görə də dünyanın ən uğurlu banklarının xeyli hissəsi çox ağır vəziyyətə düşüb. Dünyada ad çıxaran şirkətlər istehsalı dayandırır və ya azaltmağa məcbur olurlar. Nəticədə iqtisadiyyatın təkcə maliyyə sektoru deyil, real və sosial sektorları da böhranın güclü zərbəsinə məruz qalırlar. Bu isə bir çox dövlətlərdə işsizlər ordusunun yaranmasına, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, sosial gərginliyin, eləcə də sosial-siyasi xarakterli təlatümlərin artmasına gətirib çıxarır.

Bu gün bütün dünya iqtisadiyyatçılarının və siyasətçilərinin nəzəri qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və ondan çıxış yollarının axtarılmasındadır. Bu heçdə təsadüfi deyildir, çünki nəzərə almaq lazımdır ki, onun qarşısının alınmaması daha dərin sosial-iqtisadi problemlərə yol açmağa bilər. [73, səh. 3]

ABŞ-da başlayan böhran bütün dünyaya mənfi təsir bağışladı. Böhrandan təsirlənən ölkələr onun zərərini ən aşağı səviyyədə tutmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər gördü. Heç bir dövlət kənarında qalmayaraq özünün antiböhran tədbirlər proqramını hazırladı. Bütün sənədlər dövlət idarələrinin rəsmi saytlarında hamının əldə edə biləcəyi şəkildə yerləşdirilmişdi.

Dünya ölkələri böhranın qarşısını almaq üçün ilkin mərhələdə 14 trln. dollardan çox vəsait ayırmışdılar. Bu məbləğ dünya ümumi daxili məhsulunun 20%-dən çox idi. İlkin mərhələdə bu vəsait əsas 4 istiqamətdə : dövlət zəmanətləri, bankların dəstəklənməsinə, əhəlinin dəstəklənməsinə və real sektora sərf olunması nəzərdə tutulmuşdu. Vəsaitin çox hissəsi dövlət zəmanətlərinə ayrılmışdı. Bəzi ölkələr hətta böhrana qarşı ayırdığı məbləğin hamısını bu istiqamətə yatırmışdı. İkinci yerdə bankların dəstəklənməsinə sərf olunan məbləğ dururdu. Bu vəsaitin əsasən bankların milliləşdirilməsinə, bank kapitalında dövlətin payının artırılmasına və s. sərf

olunması nəzərdə tutulmuşdu. Bu tədbirlərə əlavə olaraq bəzi aparıcı ölkələrin bankları uçot dərəcələrini aşağı salmışdı.

İlk antiböhran tədbirlər paketi ABŞ və digər ölkələrdə 2008-ci ilin sonundan qəbul edilməyə başlandı. Əsasən strateji tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdu: iqtisadi göstəricilərin enişini saxlaya bilmək, mənfi amillərin təsirini aşağı salmaq və itkilərin minimuma endirilməsini təmin etmək və s.

Bu amillər qısa müddət ərzində sabitliyi yaradaraq vaxt qazanmağa imkan verdi. Ümumilikdə isə bu tədbirlər böhranın qarşısını almaq iqtidarında deyildilər. Onlar sadəcə bəzi makroiqtisadi göstəriciləri və tələbin canlanmasını, fond bazarında qısamüddətli canlanmanı təmin edən hadisələr idi.

“Paulson Planı” ilk antiböhran tədbiri olmuşdur. Bu planı həyata keçirmək üçün ABŞ 700 mlrd dollar vəsait ayırdı. Bu plana görə bank və maliyyə orqanlarına kreditlərə görə itirilmiş likvidliklərini geri qaytarmağa kömək olunacaqdı. ABŞ-ın FES-i və onun ardınca digər inkişaf etmiş dünya ölkələrinin Mərkəzi Bankları uçot dərəcələrini görülməmiş miqdarda aşağı saldı. Bununlada əhaliyə, müəssisə və təşkilatlara kömək olundu. ABŞ-da məsələn ipoteka kreditlərinin faizlərinin azalması əhalinin yarısının kreditinin yenidən qurulması və ucuzlaşdırılmasına və onların ödənilməsinə imkan yaratdı. ABŞ-ın antiböhran tədbirləri üçün idarəçilərin bonuslarından imtina etməsi və xərclərinə ildə 500 min dollar qənaət etməsi, şəxsi təyyarələrindən istifadə etməməsi və s. də aiddir.

Beynəlxalq böhrana qarşı mübarizənin əsas yükünü ABŞ-ın çəkməsi qeyri-adi görünməsə də ABŞ hökumətinin mübarizə proqramı mühüm əlamətlərlə səciyyələnir. Məsələn, yenicə fəaliyyətə başlayan zaman prezident Barak Obama 2009 və 2010-cu illər üçün dövlət büdcəsinin layihələrini konqresə təqdim edərkən “Gələcəkdə qənaət etmək üçün indi xərcləri artırmalıyıq” tezisini irəli sürdü. Prezident belə hesab edir ki, indiki şəraitdə iqtisadiyyatı “işə salmaqla” sonralar maliyyə intizamını möhkəmləndirməklə, artım tempi bərpa oluna bilər.[22]

ABŞ-ın antiböhran proqramının müddəaları aşağıdakılardır:

- İş yerlərinin saxlanması və 3 milyon yeni iş yerinin açılması, işsizliklə mübarizə üçün regionlara subsidiya yönləndirilməsi. Kadr hazırlığı da investisiyadan öz payını aldı.

- Sağlamlığın qorunması sisteminin modernləşdirilməsi;

- Alternativ mənbələrdən alınan enerji istehsalını səhmana salmaq və 3 ildə onun həcmi 2 dəfəyə qədər artırmaq;

- Məktəblər də daxil olmaqla 75% binaların yenidən qurulması və 1 milyon şəxsi evlərin yenidən bərpası;

- 7 milyon tələbənin qrant maliyyələşdirmə sisteminin böyüdülməsi, təhsil haqqlarına görə ödənişlərin aşağı salınması;

- İnfrastruktur sahəsində genişmiqyaslı investisiya qoyuluşları etmək. Buna yollar, körpülər, ictimai nəqliyyat, dəmiryolları, hava limanlarının yenilənməsi və s. aid idi.;

- Xüsusi biznesin vergi yükünün azaldılması.[70]

8 oktyabr 2008-ci ildə Yaponiya və Rusiya Mərkəzi Bankı istisna olmaqla dünyanın mərkəzi bankları eyni zamanda uçot dərəcələrini aşağı salmaq haqqında görünməmiş qərar qəbul etdilər. Belə qərar böhranın global xarakter almasına işarə idi.

10 oktyabr 2008-ci ildə G7 ölkələrinin maliyyə nazirləri və Mərkəzi Bankların rəhbərlərinin görüşü oldu. Görüş zamanı antiböhran planı təstiqləndi. Plan önəmli maliyyə institutlarının mövcudluğunu dəstəkləmək və onun iflasının olmaması üçün hər vasitənin istifadəsini nəzərdə tuturdu.

2008-ci ilin 14 noyabrında Vaşinqtonda G20 ölkələrinin liderlərinin görüşü oldu və antiböhran sammiti keçirdi. Sammitin nəticəsi olaraq bəyənəmə qəbul olundu. Bəyənəmədə maliyyə bazarında şəffaflığın artırılması; maliyyə bazarı üzərində fəaliyyətin tənzimlənməsi və nəzarətin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi; maliyyə bazarlarında institutların ümumi prinsipləri; investor və istehlakçıların qanunsuz əməliyyatlara qarşı müdafiəsinin gücləndirilməsi; global maliyyə bazarının bütövlüyünün gücləndirilməsi; beynəlxalq maliyyə orqanlarında islahatlar; beynəlxalq

maliyyə institutlarının yenidən təşkil olunması, növbəti 12 ay ərzində ölkələrin protoksonist tədbirlər görməkdən çəkinməsi haqqında müddəalar öz əksini tapmışdı. [54]

Rusiya ilkin antiböhran tədbiri kimi istehsal sektoruna və infrastrukturuna investisiya qoyuluşunu həyata keçirdi.[42] Amma Rusiya Federasiyanın Baş Naziri Baykal iqtisadi formunda çıxış edərək bu cür tədbirlərin arzulanan nəticə vermədiyini açıqladı. Həmçinin, o qeyd etdi ki, təqaüdləri yaşayış minimumundan daha yüksək etmək lazımdır. Çünki təqaüdcülər yığım ilə məşğul olurlar, onlar sadəcə istehlak edirlər və xərcləyirlər. Onların isə əsas istehlak etdikləri yerli məhsullardır. Bunun ölkəyə 2 istiqamətdə xeyri var:

1. məhsul dövriyyəsinin artması;
2. yerli istehsalçılara dəstək.

Rusiya hökumətinin və Rusiya Bankının 2008-2009-cu illərdə iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması üçün gördüyü antiböhran tədbirləri aşağıdakılardır:

1. Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması. (İşsizlər üçün müavinətlər 1.5 dəfə, təqaüdlər 30% artırıldı.). İşsizliklə mübarizə üçün 43.7 mlrd. rubl xərcləndi və onunda əsas hissəsi kadr hazırlığı, yeni iş yerlərinin açılmasına və həmçinin, kiçik biznesin inkişafına sərf olundu.

2. Rus sahibkarlarının məhsullarına olan tələbi stimullaşdırma (Rusiyada bütün səviyyələrdə olan dövlət işçilərinə ölkədə istehsal olunan avtomobillərə dövlət alışıının böyüdülməsi).

3. Biznesdə vergi yükünün azaldılması. (gəlir vergisi 24%-dən 20%-ə endirildi.)

4. İdarəetmə strukturlarının biznesə təzyiqinin azaldılması.

5. Milli maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinin artırılması. (əsasən Mərkəzi Bankın resursları hesabına)

6. Nəzərə alsaq ki, hər bir region özünün antiböhran tədbirlərini hazırlamışdı onların büdcələrini balanslaşdırmaq lazım gəldi.

7. 3 illik dövrdə dövlət kapitalının həcmi azaldılaraq mənzil problemlərinin həllinə yönəldildi. [77]

Çin də böhranın ilkin əlamətlərini hiss edər etməz böhrana qarşı mübarizə tədbirlərini hazırladı. Çin antiböhran tədbirlərini 2009 və 2010-cu illər üçün hazırladı. Bunun üçün 585 mlrd. dollar ayırdı. Bu pulun 104.6 mlrd dolları kənd təsərrüfatına yardım üçün istifadə olundu, 43 mlrd. dolları sosial sığortaya investisiya edildi. Həmçinin 6.1 mlrd. dollardan çoxu işsizliyin azaldılmasına sərf olundu.

Ölkənin ixrac tələbinin böhran nəticəsində aşağı düşməsi hakimiyyətdən daxili istehlak tələbini inkişaf etdirməyi tələb etdi. Bu məqsədlə çoxlu vasitələr təsis edildi. Xüsusilə avtomobil bazarı bu fonda seçilirdi. O, inkişaf istiqamətində böyük uğurlar əldə etdi. Çinin ikinci həll üsulu infrastruktura külli miqdarda vəsait yatırmaq idi. Antiböhran tədbirlər proqramı çərçivəsində tikinti sektoru görünməmiş ölçülərdə böyüdü. Çin enerji istehlakına qənaət edərək də ÜDM-i artırdı. Bu da antiböhran tədbirlərinin dinamikasına da müsbət təsir göstərdi. Adətən ÜDM-in artması enerji istehlakının artması ilə müşahidə olunur. Əgər qısamüddət ərzində biz ÜDM-in artmasını və enerji istehlakının azalmasını görürüksə, deməli iqtisadiyyatda istehsal sektoru müsbət dəyişikliklərə məruz qalıb. Belə ki, daha az enerji sərf edən texnologiyalar, daha az enerji istifadə edən sənaye və s. meydana gəlir. Böhrandan çıxışın üçüncü yolu isə daxili tələbin stimullaşdırılması, əmək haqqının artırılması idi. Çin hökumətinin planında təqaüdləri 2 il üçün 10% çoxaltmaq nəzərdə tutulurdu.

Maliyyə böhranına Çin müstəvisindən baxanda Pekinin Vaşinqtonla müqayisədə özünün iqtisadi imkanlarına daha çox inandığının şahidi oluruq. Ona görə də qlobal iqtisadi böhrandan xilas olunmaqda Çinin böyük rol oynayacağı Dünya İqtisadi Forumunda iştirak edən inkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir çoxu tərəfindən xüsusi qeyd edildi. Çin nə qədər öz iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı üzərində böyük təsir gücünə malik olduğundan qürur duysa da, Qərbin yardım çağırışlarına cavab verməkdə bir o qədər də maraqlı görünmürdü.

Müxtəlif ölkələrdə antiböhran tədbirləri ölkələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müxtəlif formalarda həyata keçirilib.[41] Məsələn İslandiyada böhran bank sektoruna ağır zərbə vurdu və ölkənin əsas 3 bankı iflasa uğradı. Buna görə də hökumət bu bankları milliləşdirərək dövlət bankına çevirməyə məcbur oldu.

Çində Rusiya və digər dövlətlərdə olduğu kimi aktivlərin düşməsi ilə bağlı problemlər yox idi. Banklar öz likvidliyini qoruyurdu və əsas antiböhran tədbirləri istehsalın stimullaşdırılması və məşğulluğunun artırılması idi. Çində ən böyük təhlükə işsizliyin artması idi. Buna görə də antiböhran tədbirlərində hər şeydən əvvəl infrastruktur sahələri hesabına yeni iş yerlərinin açılması üçün yüksək məbləğdə investisiya qoyuluşu etdi.

Bəzi ölkələr tədbir planı kimi çətin vəziyyətdə olan banklara sərmayə nəql etdi. 16 sentyabr 2008-ci ildə 10 Amerika və Avropa banklarından ibarət bank konsersiumu 70 mlrd. dollar həcmində ümumi fond yaradılmasına qərar verdilər. Bu fond maliyyə yardımı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Elə həmin gün Yaponiya Bankı yapon maliyyə sistemi 2.5 trln. yien yerləşdirməsinə qərar verdi ki, bu bank sektoruna dəstək üçün ən böyük əməliyyat oldu. Çinin Mərkəzi Bankı 6 il ərzində 1-ci dəfə uçot dərəcəsinə aşağı saldı ki, ölkənin iqtisadi artımına və sabitliyinə nail olunsun.

18 sentyabrda Kanada Bankı, İngiltərə Bankı, Avropa Mərkəzi Bankı, ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi, Yaponiya Bankı, İsveç Mərkəzi Bankı maliyyə böhranı ilə bağlı razılaşdırılmış tədbirlər elan etdi. Onlar maliyyə bazarını qorumaq üçün güclərini birləşdirilməyə qərar verdilər. FES Avropa Mərkəzi Bankının maliyyələşdirilməsini 55 mlrd. dollardan 110 mlrd. dollara qədər, İsveçrə Mərkəzi Bankının isə 15 mlrd. dollar artırdı. Bundan başqa FES, Yaponiya Bankı və İngiltərə Bankı və Kanada Bankı ilə valyuta əməliyyatlarının keçirilməsi ilə bağlı müqavilə bağladı. Onlar müqavilə çərçivəsində uyğun olaraq 60 mlrd. dollar, 40 mlrd. dollar, 10 mlrd. dollar pul alacaqdılar.

Maliyyə sisteminin daraldığı dövrdə banklarda pulu olanlar bunu almağı fikirləşə bilərdilər. Banklardan çıxan pullar qızıl kimi bəzi malların satın alınmasında yaxud nəgd pul olaraq saxlanıldığı vaxt, bankların nəgd pul problemi də dərinləşə bilər və adi vəziyyətdə olan bankların da müflis olmasına gətirib çıxara bilərdi. Bu səbəblə bəzi ölkələr əmanətlərdəki pullara təminat verməyə yaxud təminat altında olan pulun miqdarını artırmağa üz tutdular. Digər tərəfdən iqtisadi böhrandan təsirlənib, çətinliklə üzbəüz olan, lakin yeni sərmayə nəql edilməsilə xilas ola bilən

banklar, müflis olduqda iqtisadiyyatda etimadsızlıq mühiti yaradar və böhran daha da dərinləşə bilərdilər. Buna görə də bəzi bu cür banklar dövlət tərəfindən milliləşdirilirdi. Məsələn 29 sentyabrda Böyük Britaniya biznes ipotekaları bankı Bradford & Bingley Bankına maliyyə böhranı dövründə investorların və kreditorların inamını möhkəmləndirməsi üçün onu milliləşdirmək qərarına gəldi.

Fikrimizcə böhrana qarşı ilkin tədbir 2008-ci ilin 4 oktyabrında Avropa ölkələrinin də iştirak etdiyi G8-in görüşü oldu. Görüş nəticəsində bəyannamə qəbul edildi. Bəyannamədə əsas müddəalar əks olunmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bütün sənədləridə dünya maliyyə bazarında əsas rolu Avropa oynamalı olduğu qeyd olunub.

2009-cu ilin yazında Brüsseldə belə bir qərara gəldi ki, bütünlükdə Avropa üçün böhrandan çıxmaq üçün ümumi plan hazırlansın. Bütün bunlar üçün 5 mlrd. Avro ayrılması planlaşdırılmışdı.

Məlum olduğu kimi, Londonda keçirilmiş G20-lyin görüşü nəticəsində ölkə liderləri böhrana qarşı mübarizənin 6 əsas istiqamətini müəyyən etmiş və 1,5 il ərzində 5 trilyon dollar həcmində vəsaitin ayrılması barədə razılığa gəlmişdilər. Antiböhran istiqamətləri kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

1. BVF ehtiyatlarının çoxaldılması və böhrandan ən çox əziyyət çəkmiş ölkələrə yardım edilməsi;
2. “Vergi oazislərə” qarşı mübarizə;
3. Müflis olmuş müəssisə və təşkilatların və bankların rəhbərliyinə bonus ödəmələrinin tənzimlənməsi;
4. Ölkələr səviyyəsində stimullaşdırıcı tədbirlər;
5. Maliyyə bazarları nəzarətinin gücləndirilməsi;
6. Milli iqtisadiyyatların sabitliyinin təmin edilməsi.

Ayrılmış 5 trilyon dollardan 1,1 trilyon dollarının (təqribən beşdə biri) BVF və digər maliyyə institutlarına verilməsi nəzərdə tutuldu. BVF-ə ayrılmış 1,1 trilyon dollardan 750 milyard dollarının kreditləşmə prosesinin bərpasına, iqtisadi artımın təmin edilməsinə və yeni iş yerlərin açılmasına, o cümlədən 250 milyard dolların ölkələrin tədiyyə balanslarının tənzimlənməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutuldu. Böhrana qarşı tədbirlərin görülməsi və vəsaitlərin ayrılması tezliklə dünya iqtisadiyyatında artıma nail olmağı hədəfləyirdi.

Elmi ədəbiyyatlarda inkişaf etmiş ölkələr üçün böhrandan çıxış yolları axtarılmışdır. Kasıb ölkələrə böhranın təsiri BVF, BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) və digər beynəlxalq institutlar tərəfindən araşdırılmışdır. Orta gəlirli, yəni inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərə böhranın təsiri daha az tədqiq olunmuşdur. Müəyyən dövrdə belə fikir formalaşmışdı ki, böhran həmin ölkələrə təsir etməmişdir. Lakin təcrübə bunun əksini göstərdi.

ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə bazarlarına nəzarəti artırmağı və tənzimləmələri gücləndirməyi və iqtisadi artımı bərpa etmək üçün büdcə kəsrinin və artan borc problemini həll etməyi məsləhət görür. Aşağı gəlirli ölkələr öz növbəsində təhsil, səhiyyə, xarici bazarlara nüfuz etmək üçün zəruri infrastrukturun inkişafına investisiya qoyuluşunu artırmalıdır. Bundan əlavə o yalnız öz gücünə arxalanmalıdır. Çünki aşağı artım tempi ilə inkişaf eən donor ölkələr həmin ölkələrə kömək olmayacaq.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə böhranının təsiri birmənalı deyildir. Bununla əlaqədar olaraq bu qrup ölkələr dünya iqtisadi təşkilatları ilə qarşılıqlı olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə olunan tədbirlərin çatışmayan cəhətlərini nəzərə alaraq tədbirlər hazırlamalı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sisteminə nəzarət və idarə edən metodları müəyyən etməlidir.

Əgər böhran zamanı aparıcı mərkəzi banklar, xüsusilə FES böhran zamanı yaranmış yüksək tələbi ödəyə bilməsəydi, böhran daha dərin ola bilərdi və defilyasiya spirali baş verərdi. 1930-cu illər Böyük Depressiya təcrübəsini xatırlayaraq FES və onun ardınca digər mərkəzi banklar valyuta ehtiyatlarının artırılması istiqamətində tədbirlər gördülər.

Periferiya ölkələri mərkəzə aid deyillər və onların böhranla mübarizə üsulu “mərkəz” dövlətlərindən fərqlənir. Periferiya dövlətlərinin bankları FES və onun kimi bankların həyata keçirdiyi tədbiri təkrarlamamalıdır. Bu onlar üçün yaxşı nəticələnmez. Bunu Qazaxıstan, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Rumınyanın təcrübəsindən görmək olar. İqtisadiyyatı pulla doldurmaq milli valyutanın dəyərini aşağı saldı və böhranın daha da dərinləşdirdi.

Aparılan anti-böhran tədbirlərinə baxmayaraq dünya maliyyə böhranının başlanmasından bir müddət sonra iqtisadi böhran partlayışı oldu. Ölkələrin çoxu iqtisadiyyatdakı vacib dəyişikliklərdən sonra hələ də özünə gələ bilməmişdir. Hökumətlər anladı ki, öz ölkələrində iqtisadiyyata müdaxiləsi həyata keçirilməlidir. Belə ki, böhranın nəticəsi dağıdıcı oldu. Böyük Depressiyanın təkrarlanmasına yol vermək olmazdı.

2.3. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının “ikinci dalğası” və dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafının dərinləşməsi

2009-2010-cu illərdə böhranın kəskin vəziyyətini ölkələrin üzərindən qaldırmaq nisbətən mümkün olmuşdu. Lakin bu hamıya aid deyildi. Aparılan antiböhran tədbirlərinə baxmayaraq böhranın “qara kölgəsi” dünya iqtisadiyyatının üzərindən tam çəkilməmişdir.

Böhranın davam etmə müddəti haqqında da müxtəlif mülahizələr dolaşırdı. 2008-2009-cu illərdə iqtisadiyyatın və siyasətlərin əksəriyyəti böhranın bitəcəyini proqnozlaşdırırdı. Lakin bəziləri isə böhranın uzun müddətli xarakterli olduğunu deyirdilər. İqtisad elmləri doktoru G.Çağolov fikirləri 3 əsas qrupa böldü: 1. Böhrandan sonra sürətli bərpa; 2. Böhranın ikinci dalğasının baş verməsi; 3. Qlobal iqtisadiyyatın durğun vəziyyətinin qorunması. [105]

Zamanla daha çox iqtisadiyyatçılar böhranın uzun təbiəti haqqında danışmağa başladı. Xüsusilə qeyd edirdilər ki, böhranın bitməsinə hələ çox var və böhran hələ daha da inkişaf edəcək. BVF-nin baş iqtisadçısı Olivyer Blanşard 2008-ci ildə başlanan iqtisadi böhranın təsirlərindən canını qurtarmaq üçün dünya iqtisadiyyatına hələ minimum 10 il lazım olduğunu fikirləşir. [106]

Nüfuzlu Çinli alim Li Şenmin qeyd edirdi ki, “Dünya iqtisadiyyatı uzun tənəzzül zolağına daxil olmuşdur. Qlobal yayılan neoliberalizm dalğası dünya iqtisadiyyatını çıxılmaz nöqtəyə aparır. Kasıb əhali dünyada daha da artır və artmaqda davam

edəcək. Varlılar azdır və onlar daha da varlanacaq. Kasıblaşma demək olar ki, bütün dövlətlərdə baş verir”.[107]

Artıq 2011-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi büdcə-borc böhranı hiss olunmağa başlandı. Dünya iqtisadiyyatında dəyişikliklər baş verirdi. Stabilləşmə dövrü birja qeyri-stabillikləri ilə əvəz olundu. ABŞ isə ixracı gücləndirir və idxala təzyiq edirdi. Aİ -da böhran ümumi xarakter almağa başladı. Çin iqtisadiyyatı isə yavaşmağa başladı.

Beləliklə, 2011-ci ildən böhranın “ikinci dalğası” başlandı. “İkinci dalğa” anlayışına da münasibət birmənalı deyildi. Bu baxımdan iqtisadçıların fikirləri də şaxələnirdi. Bəziləri onu 2008-ci maliyyə-iqtisadi böhranının davamı, bəziləri isə onu yeni böhran kimi qiymətləndirirdi. Baxmayaraq aparılmış antiböhran tədbirləri inkişaf etmiş ölkələrdə “birinci dalğa”nın təsirini yumşaltmışdı, lakin böhranın əlamətləri yenidən hiss olunmağa başladı.

2011-2013-cü illər ölkələrin inkişaf dinamikasına nəzər salsaq görərik ki, ölkələrin iqtisadi artım sürəti çox aşağıdır. Xüsusilə, ləngimənin əsas səbəbkarı Avropadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr daha dinamik olaraq qalırdı, baxmayaraq ki, artım sürəti 2012-2013-cü illərdə yavaşayıb. Burada da liderlik Asiya ölkələrinin hesabına əldə olunur. Lakin dünya ÜDM-ində inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı həm Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin, həm də dinamik inkişaf etməkdə olan Latın Amerika ölkələri hesabına artırdı.

2011-ci ilin nəticələrini nəzərdən keçirərkən görmək olur ki, 2011-ci il qlobal iqtisadiyyat üçün bərpaedici rejimdə başlasa da, gözlənilmədən zəif artım və ehtimadın itirilməsi ilə bitdi. İlin sonuna bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatları qapalılaşdı və hətta bəziləri Aİ dağılması ehtimalının olduğunu düşünürdü. 2011-ci ilin 2009-cu ildən belə bərbad olacağı gözlənilirdi.

2012-ci ildə dünya ÜDM-i cəmi 3.2% artmışdı, dünya ticarəti isə sadəcə 2.5% həcmində böyümüşdü. Dünyada işsizlik 2009-cu ildə özünün pik həddinə-199 mln. insana çatmışdır, lakin 2012-ci ildə bu göstərici yenidən 4 mln. artaraq 197 mln. olmuşdur. Bu göstərici iş qabiliyyətli əhalinin 6%-ni əhatə edir.

Akademik Yevgeni Primanov qeyd edirdi ki, dünya böhranının mərkəzindən - ABŞ-dan gələn böhran haqqında danışmaq əsassızdır. O həmçinin qeyd edirdi ki, birdən-birə dolların ümumdünya ödəniş vasitəsi missiyasıyla vidalaşacağı nəticəsinə gəlmək də qeyri-realdır.

Ekspertlərin fikrincə böhranın “ikinci dalğası”nın episentri BRİCS-Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, CAR ölkələridir. Əgər əvvəl böhranın səbəbkarı ABŞ hesab olunurdusa, indi bu belə deyildi. Böhranın “İkinci dalğası”nı BRİCS ölkələri yaratdı. Həmin ölkələrdə 2007-2008-ci ildə ABŞ-dakı kimi problemlər yetişdi. Bu ipoteka böhranı idi və daşınmaz əmlak bazarında və maliyyə sistemində köpükləri yaranmışdı. Dünya iqtisadi böhranın “ikinci dalğası” 2011-2012-ci illərdə formalaşmışdır və bu gün bütün gücü ilə inkişaf edir. O, zamanla müxtəlif ölkələrdə müxtəlif sürətlədə böyüyürdü. Avropa ölkələri haqqında da onu demək olar ki, Avro da devalvasiya edir. Avropada dayanıqlı valyutayaların olacağını düşünmək lazım deyildir. Dollar hal-hazırda güclü vəziyyətdə olacaq, belə ki, bu gün o yeganə valyutadır ki, ona bel bağlamaq olar.

Problem BRİCS-də böyüməyə başladı bə onların təsərrüfatın tənzimlənməsi siyasəti öz etibarsızlığını göstərdi.

2012-2013-cü illərdə ikinci dalğanın təsiri ölkələri iqtisadi siyasətlərini dəyişməyə məcbur etdi. BRİCS-in digər dövlətləri kimi Rusiya da daxili tələbin stimullaşdırılması və onun rəqiblərindən qorunması tədbirinə ehtiyac duydu. Lakin protoksonist siyasət böhrana qarşı tam tədbir deyildi.

2013-cü ilin aprelində BVF qeyd etdi ki, 2 ildir geriləmə nümayiş etdirən Avropa iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatından geri qalır. Fondun baş iqtisadçısı Olivyer Blanşard vurğulayır ki, “riskin ən böyük faktoru” Avropa olaraq qalır. Avropa Komissiyasının nəşr etdirdiyi “Qısa iqtisadi proqnozlar”a görə Avropa iqtisadiyyatı 2013-cü ildən tənəzzüldən çıxdı və daha sonra qalan ardıcıl 3 rübdə “səssiz bərpa” ilə məşğul oldular. [108]

2013-cü ildə ümumdünya ÜDM-nin artım tempi 2.3-2.4% təşkil etmişdir. Həmin ildə işsizlərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 5 mln. daha artaraq demək olar ki,

202 mln. nəfər oldu. Beləliklə rəsmi surətdə qeydə alınmış 202 mln. nəfərlik işsizlər ordusu vardı. Bu haqda 2014-cü ilin yanvar ayında Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) hesabatında məlumat verilir. Bu hesabatda həmçinin qlobal maliyyə böhranının başlanmasından illər keçməsinə baxmayaraq 2014-cü ildə də əmək bazarında və yeni iş yerlərinin açılmasında zəiflik hökm sürüldüyü açıqlanmışdır.

2014-cü ilin yanvar ayında BVF-nin proqnozlarına görə ABŞ, Aİ və Yaponiya kimi ölkələrin ÜDM-nin artım tempinin sürətlənməsi gözlənilirdi. Fondun ekspertləri qeyd edirdi ki, qlobal iqtisadiyyatın əsas mühərrikləri böhranın başlanğıcında olduğu kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil inkişaf etmiş ölkələr oldu.

Dünya iqtisadiyyatı bərpa olunmaqdan çox uzaqdır və dünya böhranının təsiri ilə iqtisadi göstəricilər hələ də enməkdə idi.

2014-cü ilin iyununda Dünya Bankı dünya iqtisadiyyatının artım göstəriciləri haqqında proqnozunu aşağı saldı. Bunun səbəbi ilin birinci yarısında Ukraynadakı böhranla ABŞ-da olan “soyuq hava”ların artım tempinin sürətinə təsir göstərməsi idi.

2014-cü ilin I rübündə ABŞ ÜDM-i “2007-2009” böhranından bəri ən pis göstərici idi. Həmin ilin yayında dünya fond bazarlarının kapitallaşması avqust ayında öz tarixi boyunca ən maksimum - 66 trln dollara çatdı. Bu göstərici 2007-ci ildəki 63 trln dollar göstəricisini üstələdi. BVF-nin hesablamalarına görə 2014-cü ildə dünya iqtisadiyyatının artımı 3.4% olmuşdur.

Narahatlıq doğuran məsələ Çin iqtisadiyyatının zəif sürətlə inkişaf etməsidir, çünki o, dünya iqtisadi artımının 1/3-dən çox hissəsini təşkil edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) ekspertlərinin fikrincə Çin hadisələri ABŞ-ın vəziyyətinin yaxşılaşmasına təsir edir. Çinin iqtisadi artım sürətinin zəifləməsi ümumilikdə dünya iqtisadiyyatı üçün böyük və əsas risk faktorudur.

2015-ci ilin əvvəlində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların çoxu: Dünya Bankı, BVF, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı(İƏİT) qlobal iqtisadi prosesləri araşdırmaları əsasında belə qərara gəldilər ki, qlobal iqtisadi böhran daha da dərinləşəcək.

Ekspertlərin proqnozuna görə yeni iqtisadi böhranın 2015-ci ilin yazından başlanması gözlənilirdi.[71] Əslində dünyada iqtisadi sabitliyi pozan bir çox problemlər toplanmışdır. Bu problemlərə aiddir :

1. Çoxsaylı etnik münaqişələr . Bunu eyni zamanda Avropa, hakimiyyət orqanları ilə afro-amerikanlar arasında toqquşmaların bitmədiyi ABŞ üçün də söyləmək olar.

2. Əvvəlki maliyyə böhranı yalnız iqtisadiyatı geri salmadı , həmçinin sınıflar arasındakı təbəqələşmənin dərinləşməsinə səbəb oldu. İşsiz və yoxsulların sayı artır və nəticədə müxtəlif əmtəə və xidmətlərə olan tələbin düşməsinə səbəb oldu. Beləliklə istehsalın azalması baş verdi , bu da öz növbəsində dövlət büdcəsinə ödənilən vergilərin azalmasına gətirib çıxardı.

3. Ukrayna münaqişəsi, Suriya və İraq hakimiyyət bölüşdürülməsi kimi geosiyasi məsələlər də iqtisadiyyatın sabitləşməməsinə səbəb olur.

Yuxarıdakı amillər bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına təsir göstərən amillərdir. Bundan başqa dünya ölkələrinə , onların qeyri-bərabər inkişafına təsir göstərən birbaşa amillər də vardır. Bu amillər aşağıdakılardır :

1. Mülkiyyət. Bir çox ölkələrdə sərfəli ipoteka kreditləri əmlak artımını stimullaşdırır və nəticədə potensial borcların sayını artırır. Bu kimi ölkələrə Kanada, Çin, Braziliya aiddir.

2. Fond bazarında kiçik köpüklərin əsassız şəkildə şişirdilməsi. Bir çox analitiklər fond bazarında qiymətlərin həddən artıq yuxarı olması fikrində razılığa gəlmişlər. Əgər onları real qiymətlərinə gətirdikdə qiymətlər minimum 35% enəcəkdir. Bu isə birjanın demək olar ki, dağılması deməkdir.

3. Enerji sektorunda artan böhran ölkələr arasında qeyri-bərabərliyə səbəb olur. Bu neft istehsalı ölkələrinin neftin qiymətini aşağı salması ilə əlaqədardır.

4. Bir çox ölkələrdə əhalinin kütləvi yoxsullaşması yeni texnologiyaların tətbiqi imkanını aşağı salır və nəticədə istehsalın həcmində aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bu dünya ölkələrinin əksəriyyətinə aiddir. İstehsalın azalması öz ardınca infilyasiya gətirir. Bu zəncirvari reaksiya 2015-ci ildə qlobal iqtisadi böhranı şərtləndirdi. 2015-ci ildə böhran ABŞ və Avropada gözlənilirdi.

Bu gün bütün dünyada olduğu kimi ABŞ-da da infilyasiya artır və iqtisadi sektor qeyri-sabitdir. ABŞ üçün ən böyük problem demoqrafik tənəzzüldür. Yerli əhalinin kütləvi qocalması baş verir. Demoqrafik artım imiqrantların hesabına baş verir. Bu da ABŞ-da təkrar istehsal üçün işçi qüvvəsi təmin edir. İndi vəziyyət dəyişib. Bu problem iqtisadi vəziyyətə təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə rəsmi surətdə qeydə alınmış 25%-ə qədər işsiz vardır. ABŞ-da heç bir yerdə işləməyərək dövlət büdcəsinin hesabına yaşayan ailələr var. Bundan başqa əvvəlki böhrandan təsirlənən əhalinin böyük bir hissəsi 2014-2015-ci illərdə pulsuz qida xidmətindən istifadə edir.

Bununla belə ABŞ -da vəziyyət elədə acınacaqlı deyil. İş ondadır ki, ABŞ əvvəlki böhrandan dərs alaraq bu gün qeyri-sabit vəziyyətdən çıxmaq üçün böyük səy göstərir.

Avropada siyasi liderlərin hərəkətlərinə qarşı həm yerli, həm də gəlmələrin narazılığı artır. Söhbət yerli əhali ilə oraya mühacirət edən İslam dünyası nümayəndələri arasında nifaq halından gedir. Bu amil heç bir şəkildə Avropada iqtisadiyyatın sabitləşməsinə imkan verə bilməz. Mühacirlərin Avropaya axını büdcə kəsiri yaşayan ölkələrin sosial yükünü daha da artırır.

2015-ci ildə Avropada 2008-ci il hadisələrinin yenidən yaşanır. Bu gün heç bir Avropa ölkəsi baş verən hadisələrdən kənar qala bilməz. Sadəcə hansı ölkənin daha çox zərər görməsi dövlətin balanslı siyasətindən aslıdır.

İkinci dalğanı birinci dalğadan daha təhlükəli edən cəhət ikinci dalğanın Çində böyük sənaye köpüklərinin meydana gətirməsidir. Çin buna görə də öz istehsalını azaltmalı olacaq və bu da onun üçün sosial təhlükə deməkdir. Çində 2015-ci ilin 1-ci yarısında Rusiya ilə olan mal dövriyyəsi 1/4 qədər azaldı. Yaponiya ilə 10%, Latın Amerika və Afrika ölkələri ilə də mal dövriyyəsinin aşağı düşməsi vermişdir. Aİ ölkələri ilə mal dövriyəsində isə rəsmi şəkildə çox az eniş qeydə alınıb.

Çin öz məhsullarına tələbin aşağı düşməsi ilə bağlı ciddi problemlər yaşayır. Burada söhbət 2-3%-lik göstəricidən getmir, söhbət daha ciddi problemlərdən-satışın sürətlə aşağı düşməsindən gedir. Məsələ ondadır ki, Pekin son illərdə istehsal güclərini artıraraq sənaye köpüklərini şişirtmişdir. Belə ki, o xarici tələbin yüksək olacağını planlaşdırmışdı, lakin tələb aşağı düşdü.

Fond indeksinin və xammalların qiymətlərinin aşağı düşməsi çoxları üçün şok hadisə oldu. Amma bu əvvəl axır baş verəsi idi, beləki, inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra real iqtisadiyyatda investisiyaya çevrilə bilməyən trilyon dollarları bazara buraxdılar. İndi məsələ ondadır ki, ABŞ və Çin hökuməti dünyanı yeni böhrandan saxlaya biləcəkmə.

Dünya fond bazarında qiymətlər 2015-ci ildə də aşağı düşməyə davam edir. Fond qiymətlərinin aşağı düşməsi bu ilin avqust ayında da baş vermişdir. İnvestorlar Çin hökumətindən tənzimləmə istiqamətində tədbirlər gözləyir, lakin yaxınlarda başlayan yuanın devalvasiyası sadəcə sualları artırır və yeni qorxular böyüdür. Bu dəfə Pekinin ABŞ-a qarşı valyuta müharibəsi başlaması ehtimal olunurdu. Bu maliyyə bazarlarının və dünya ticarətinin möhkəmlənməsinə təhlükə yaradır.

ABŞ-ın FES-nin fonunda baş verən bütün bu hadisələr faiz dərəcəsini qaldırır. Əgər faiz dərəcələri qalxmağa davam edərsə, bu dolların bahalaşmasına və onun fonunda digər valyutaların düşməsinə səbəb olacaq. Hələki Çin və ABŞ hökumətləri öz hərəkətlərində qeyri-müəyyənliyi saxlayırlar. Bazarda fırtına öncəsi sakitlikdir. Fırtına baş verərsə, onun bulnıq sularında qazanacaq treyderlər olacaq, ümumilikdə isə vəziyyət qeyri-sabit olur və yeni tənəzzül hər an baş verə bilər.

Qlobal iqtisadiyyat böhrandan çıxma bilmir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı staqnasiya yaşayır, valyutaların çoxu güclü devalvasiya edir. Çin iqtisadiyyatı qeyd olunduğu kimi yavaşlayır. İxrac və idxal aşağı düşür və fond bazarında köpüklər şişir.

Aİ bütünlükdə tənəzzül vəziyyətindədir və iqtisadiyyatın artımı çox zəif sürətlə baş verir. Üstəlikdə Avropa liderləri Yunanıstan probleminə bir çarə tapa bilmirlər. Bu azmış kimi indisə minlərlə qeyri-qanuni miqrantlarla məşğul olmalıdırlar.

ABŞ formal olaraq 2009-cu ildə tənəzzüldən çıxdı, lakin iqtisadiyyatının artım sürəti yüksək deyildi. Dünya iqtisadiyyatının real şəkli geniş tamaşaçı kütləsindən gizlədilirdi. 2015-ci ilin iyulunda ABŞ-ın Ticarət Departamentinin İqtisadi Araşdırmalar Bürosu etiraf etmişdir ki, 2011-ci ildən etibarən ÜDM-in həqiqi rüblük göstəriciləri yalan şəkildə artırılmışdır. Bəzi hallarda bu artım dəfələrlə böyük göstərilmişdir. Məsələn, 2013-cü ilin III rübündə artım dərc olunduğu kimi 2.5% deyil, 0.5% olmuşdur. Elə bu formada da işsizliyi də “həll edirdilər”.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm AI-nın, həm də ABŞ-ın istehlakda qənaət dövrü bitmişdir. Nəhəng Amerika pərakəndə satış bazarı artıq 8 ildir ki, fəaliyyət göstərmir. Dünyanı uçurumdan çıxarmaq üçün ABŞ və Ai-nın ÜDM-nin artım sürəti kifayət qədər deyildir.

Ölkələrinin iqtisadiyyatını tənəzzüldən çıxarmaq istəyən hökumət rəhbərlərinin bir az artıq ucuz pul buraxması sadəcə müvəqqəti olaraq real sektora xeyirli oldu, lakin maliyyə bazarlarında və daşınmaz əmlak bazarlarında köpüklərin yaranmasına səbəb oldular.

Dünyanın heç bir inkişaf etmiş ölkəsinin iqtisadiyyatının artım sürəti qalxmır, hətta yavaşmağa başladığı üçün xammalların qiyməti düşür. İndiki dünya iqtisadiyyatının həcmnin artmasına nə metal, nə də enerji daşıyıcıları lazım deyildir. Neft bazarında problemlərdən biri də Səudiyyə Ərəbistanının və digər Yaxın Şərq ölkələrinin həddindən artıq lazımsız neft hasil etməsidir. Onların əsas məqsədi çox neft hasil edərək neftin qiymətini aşağı tutaraq ABŞ-la rəqabəti saxlaya bilməkdir. Nəticə isə acınacaqlıdır-devalvasiya və yüksək artım sürətinə nail ola bilməmək. ABŞ neft-qaz sektorunda çalışan işçilərini ixtisar edir və götürülmüş kreditləri qaytara bilməməsi təhlükəsi ilə üzləşib.

Neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi xüsusilə büdcəsi ondan asılı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənfi təsir edib. Bu ölkələr sırasında Qazaxıstan, Rusiya, Azərbaycan və digər ölkələrdə vardır.

Baxmayaraq ki, 2009-cu ildə Qazaxıstanın Mərkəzi Bankı bir daha devalvasiya olmayacağını söyləmişdi, 2014-cü ildə milli valyuta yenidən devalvasiya edildi. Neft

qiymətlərinin dayanmadan enməsi 2015-ci ilin avqustanda Qazaxıstan hökumətini üzən məzənnə rejiminə keçməyə sövq etdi. Bu hadisədən sonra təngə sürətlə dollara nəzərən ucuzlaşdı və cari ilin sentyabrında 50%-dən çox, dekabrında isə 85%-lik devalvasiyaya uğradı.

Beləliklə böhranın “ikinci dalğası” “birinci dalğanın” sadəcə zədələdiyi ölkə iqtisadiyyatlarını iflic etdi. Bu mərhələdə inkişaf etmiş ölkələr daha dayanıqlılıq göstərdilər. Bununda səbəbi böhranın birinci mərhələsindən sonra aparılan anti-böhran tədbirləri və ölkələrin təcrübə qazanması idi. İkinci dalğa bu dəfə daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir etdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə böhranın təsirinin yumşaltmaqdan ötrü aşağıdakı tədbirlər planını həyata keçirmək tövsiyyə olunur:

1. İlk öncə qonşu dövlətlər ilə proteksionist tədbirlərin və problemin “ixracı” siyasətinin həyata keçirilməsindən qaçmaq lazımdır. Burada söhbət sadəcə klassik proteksionist siyasətdən getmir, yəni söhbət məsələn, idxal rüsumlarının artırılması və ya idxal müdafiəsi üçün qeyri-tarif tədbirlərindən getmir. Söhbət həm də valyutaların devalvasiyası yarışından, iş qüvvəsinin idxalına məhdudiyyətlərin qoyulmasından, yerli istehsalçılara xarici subsidiyaların tətbiqində məhdudiyyətlərdən və s. gedir.

2. Hökumətlər özəl müəssisələrin milliləşdirilməsinə, həmçinin dövlət sektorunun genişləndirilməsinə tələsməməlidir. Bu istehsalın həcmi aşağı salır, sahibkarlıq fəaliyyətini zəiflədir və korrupsiyaya yol açır. Milliləşdirmə yalnız qısa müddətə olmalıdır.

3. Ölkələrdə böhranın təsirini azaltmaqdan və iqtisadi artımı sürətləndirməkdən ötrü inkişaf dövründə unudulmuş struktur və institusional islahatlara başlanılmalıdır. Həmçinin islahatlar zamanı hər dövlətin mövcud vəziyyəti nəzərə alınmalıdır və bu islahatlar əmək bazarının elastikliyinə artırılmasına cəhd etməlidir, iş mühiti yaxşılaşdırılmalıdır, korrupsiya ilə mübarizə aparılmalıdır, sosial sfera gücləndirilməlidir.

4. Maliyyə sisteminə həm milli, həm də fəvqəlmilli nəzarət gücləndirilməlidir.

5. BVF və Dünya Bankında islahatlar aparılmalı və inkişaf etməkdə olan ölkələrin səs vermə hüququ təmin olunmalıdır.

Cari böhranın dünya iqtisadiyyatı üçün ağır dövr olduğunu nəzərə almaq və yalnız onun səbəblərini müəyyən etmək lazım deyildir, eyni zamanda onun dünya təsərrüfatı üçün nəticələri haqqında düşünmək və onun gələcək möhkəmliyi barəsində düşünmək lazımdır. Qeyd edək ki, böhran sözünün mənalarından biri “dönüş nöqtəsi” deməkdir. Bu səbəbdəndir ki, cari böhranın dünya iqtisadiyyatının simasının yenilənməsində necə bir dönüş nöqtəsi olacağı çox maraqlıdır. [73, səh.3]

İqtisadçılar artıq böhranın o biri tərəfinə baxır və onun necə bitəcəyi və dünya iqtisadiyyatına necə təsir edəcəyini müzakirə edir. Dünya İqtisadi Forumu (DİF) bu problemə həsr olunmuş “Dünya maliyyə sisteminin gələcəyi” adlı məlumat buraxdılar. Orada böhran haqqında 4 ssenari təklif olunmuşdu. Onlar bir-birindən çox fərqlənirdilər və onlardan hansı daha realdır söyləmək çox çətindir.

DİF qeyd edir ki, son iki onillikdir davam edən güclü inkişaf dövrü artıq sona çatır. İndi maliyyə institutları kreditlərin ixtisarı, iqtisadi inkişafın zəifləməsi və dövlətlərin müdaxiləsinin güclənməsi şəraitində işləməyi öyrənir. 2008-ci ildən 2020-ci ilə kimi maliyyə sistemlərinin inkişafı 4 ssenaridən biri ilə gedə bilər.

Birincisi, “Maliyyənin regionlaşdırılması” adlanır. Bu ssenariyə əsasən ABŞ və Avropa kimi ölkələrin inkişafı ləngiməyə davam edir. ÜDM-in artımı ildə 1.2%-dən yuxarı olmayacaq. Buna paralel olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf sürəti artacaq. Onların ÜDM-ində ildə 9% artım olacaq. Onlar özlərini inkişaf etmiş ölkələrdən, onların fikirlərindən qorumaq üçün onlarla əlaqələrini kəsib öz bloklarını yaradacaqlar. ABŞ təcrid olunacaq. Onların dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri sadəcə turizm və enerji resurslarının ticarəti ilə əlaqədar olacaq. Enerji təhlükəsizliyi ən vacib məsələ olacaq.

Artıq dollar və Avro yeganə ehtiyat valyuta olmayacaq. İqtisadiyyatın mərkəzi Şərqlə olacaq və Asiyada Çin liderlik kürsüsünə sahib olacaq. Bununla dünyanı 3 gücə böləcəklər: ABŞ-ın rəhbərliyi ilə Demokratik Ticarət Alyansı; Avropa İttifaqı; Çinin lider olduğu Şərqi Beynəlxalq İqtisadi Təşkilat.

İkinci ssenari “Qərb mərkəzinin yaradılması” adlanır. Bu ssenariyə görə birincinin əksinə olaraq inkişaf edən iqtisadiyyat az itkilər verəcək. Liderlik isə həm iqtisadi, həm də mənəvi baxımdan Qərb ölkələrində olacaq. ÜDM-in artım sürəti 3.6% olacaq, belə ki, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 6%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 3.1% olacaq. Yeni milli idarəetmə orqanı yaradılacaq. Buna baxmayaraq səsvermələr zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları lazımı səviyyədə nəzərə alınmayacaq.

Üçüncü ssenari “Təcrid protoksionizmi” adlanır. Bu ən pessimist ssenaridir. Dünyanı münaqişələr bürüyəcək. Resessiya bütün ölkələri bürüyəcək və onlar bir-birindən təcrid olacaqlar, yalnız öz maraqlarını güdəcəklər, bir-birlərinə qarşı ittihamlar irəli sürəcəklər və protoksionist siyasət yürüdəcəklər. Enerji resurslarının çatışmazlıqları konfliktləri artıracaq, terrorizm də ocağa yağ tökmüş kimi olacaq. Dünya ÜDM-i 2.3%-ə qədər aşağı düşəcək. Kapital və insan resursları üzərində dövlət idarəetməsi neqativləri daha da artıracaq.

Avropa İttifaqı 2014-cü ildə üzvlər arasında fikir ayrılıqları ucbatından dağılacaq. Banklar milliləşdiriləcək, inam dünya iqtisadiyyatından uzaqlaşacaq.

Dördüncü ən optimisti “Çoxşaxəliliyin balanslaşdırılması” adlanır. Düzdü bundan əvvəl iqtisadiyyat dərin staqnasiyaya məruz qalacaq. Dünya ÜDM-i 2.5% azalacaq. Bundan əlavə ABŞ yeni böhranlarla üzləşəcək. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə həll olunmaz problemlər içində boğulacaq. Dünya ölkələri anlayacaq ki, əməkdaşlıq “çuxur”dan çıxmağın yeganə yoludur. Zamanla ÜDM 3.6%-ə qədər yüksələcək. Bunda xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı böyük olacaq.

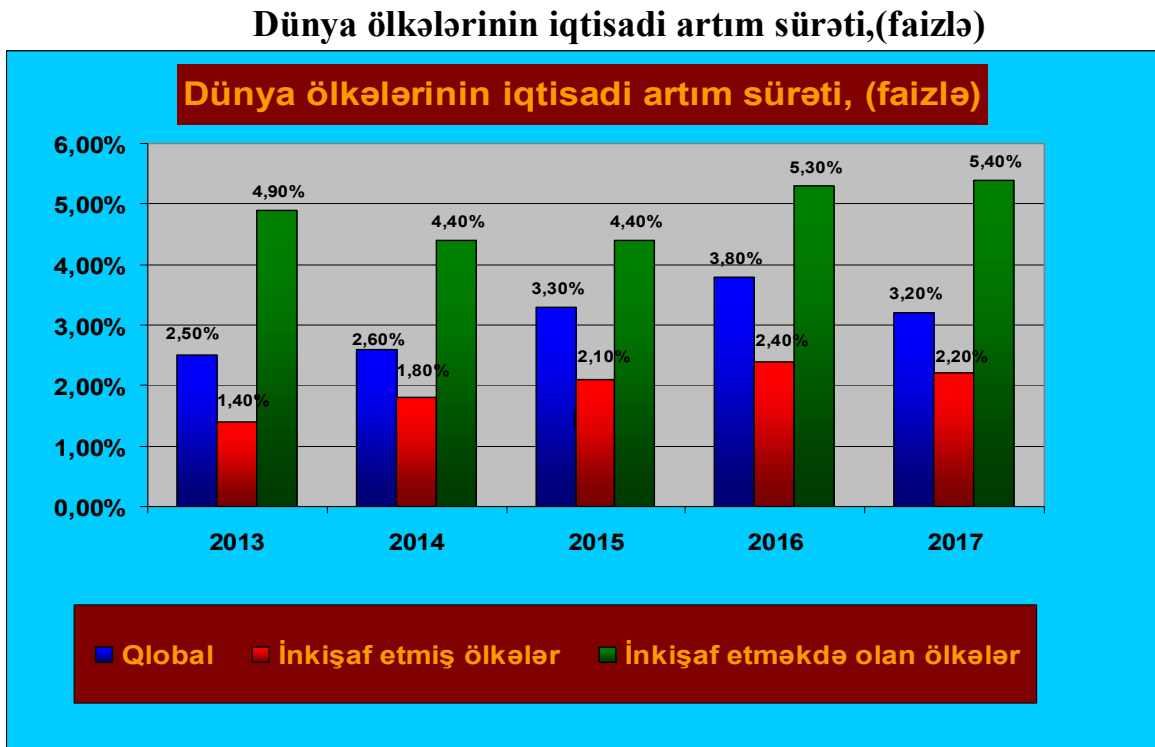
ABŞ və Aİ tədricən defilyasiya ilə mübarizə mərhələsindən keçəcək, onların ÜDM-i yavaş yavaş artacaq və artım 1.8% olacaq. İqtisadiyyat inteqrasiya etməyə başlayacaq. BRİCS ölkələrində dünyaya təsiri artacaq. Risk menecmentinin yeni, ümumi prinsipləri formalaşacaq.

Göründüyü kimi variantlar çoxdu. Biz sadəcə ən optimist variantın reallaşmasını arzulayırıq.

2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında qeyri-sabitlik və Çinin iqtisadi artım sürətinin gerilməsi və fond birjalarındakı təlatümlərlə, xammal məhsullarına , o cümlədən neft və neft məhsullarının qiymətlərinin enməsi ilə yadda qaldı. 2015-ci ilin ötən dövründə də BVF növbəti dəfə iqtisadi artım proqnozunu aşağı saldı. BVF-inin məlumatına görə 2015-ci ildə dünya ölkələri üzrə iqtisadi artım tempi 3.3% olmuşdur. 2016-cı ildə isə 3.8% olacağı proqnozlaşdırılır. (Qrafik 2.2)

BVF-nun 2016-cı il üçün qlobal ÜDM-in artım tempini 3.8% proqnozlaşdırırsa da, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən aşağı olacağı gözlənilir. Avrozonada iqtisadi artım 1.7%, MDB ölkələri üzrə 0.3%, ÇXR üçün isə 6.3% proqnozlaşdırılır.

Qrafik 2.2

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu, www.imf.org

Beləliklə dünya iqtisadiyyatında vəziyyət heç də ürək açan deyildir. Çoxlu miqdarda pul onu hər an partlaya bilən “dinamitə” çevirib. Düzdü, kiçik bir şans vardır ki, FES, mərkəzi banklar və Çin hökuməti, həmçinin AI problemə həllinə və inkişafa nail olmağa yol tapacaqlar.

III FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ-İQTİSADI BÖHRANININ AZƏRBAYCANA TƏSİRİ VƏ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ

3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı baxımından xarakterizə olunması və ilkin anti-böhran proqramı

Qloballaşma müasir dövrün obyektiv inkişaf prosesidir. Bu, transmilli və milli iqtisadi strukturların birgə fəaliyyəti, beynəlxalq ticarət əlaqələri və istehsal kooperasiyası ilə, bir sözlə, inteqrasiya olunma prosesləri ilə bağlıdır.[24, səh.373] Qloballaşma nəticəsində dünya vahid orqanizmə çevrilir. Azərbaycan da bu vahid orqanizmin bir hissəsidir və sürətlə bu vahidliyə inteqrasiya edir. Dünyada baş verən iqtisadi proseslərin heç biri ölkəmizdən yan keçə bilməz. Bu böhranlı vəziyyətlərə də aiddir.

2008-ci ilin ikinci yarısından başlayan qlobal maliyyə böhranı bütün dünya iqtisadiyyatını silkələdi, dünyada bir çox inkişaf etmiş ölkələrin və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına böyük zərər vurdu. Dövlətlər baş verə biləcək zərərlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü. Lakin həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq zərərlərin qarşısını ala bilmədilər. Nəticədə çoxlu sayda banklar iflasa uğradı, şirkətlər müflis oldu, zavod və fabriklər fəaliyyətini dayandırdı, əhali iş yerlərini itirdi, kütləvi ixtisarlar oldu və əhalinin həyat səviyyəsi aşağı düşdü.

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyası və dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqələri, dünya maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına müəyyən mənada təsirinə gətirib çıxarmışdır.

Statistikaya nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2005-ci ildən etibarən öz inkişafının iqtisadi artım mərhələsindən sürətli sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsinə keçib. Ölkə iqtisadiyyatına ümumi nəzər saldıqda ümumi daxili məhsulun artımı, infilyasiya tempinin aşağı düşməsi, işsizliyin azalması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və digər müsbət inkişaf templərinin artmasını görə

bilərik. Ölkəmizdə ÜDM-in artımının daha çox neft hasilatından və neft qiymətlərinin yüksəlməsiylə əlaqəli olduğunu görə bilərik. Böhrandan əvvəl Azərbaycanda ÜDM-in artım templərinə baxsaq (Cədvəl 3.1 və 3.2; Qrafik 3.1) iqtisadi artımın 2005-ci ildə 26.4%, 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə 25% olduğunu görürük. Lakin 2008-ci ildə iqtisadi artım tempində geriləmə müşahidə olunmuş və göstərici 10.8% olmuşdur.[7] Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatına görə Azərbaycanın 2009-cu ildə ÜDM-nin artım səviyyəsi ilk dəfə olmamış, 11.5% həcmində geriləmə nümayiş etdirmişdir.[15]

Cədvəl 3.1

Ümumi Daxili Məhsulun həcmi , cari qiymətlərlə, milyard manatla

İllər	ÜDM-cəmi	Neft-qaz sektoru	Qeyri-neft sektoru	Məhsula və idxala xalis vergilər
2005	12.5	5.5	6.1	0.9
2006	18.8	10.1	7.6	1.0
2007	28.4	15.9	10.6	1.9
2008	40.1	22.3	15.2	2.7
2009	35.6	16.1	16.7	2.8
2010	42.5	20.4	19.2	2.9
2011	52.1	25.8	23.2	3.1
2012	54.7	24.5	26.9	3.4
2013	58.2	23.8	30.5	3.9
2014	59.0	21.6	33.0	4.3
2015*	59.8	20.3	39.5	-
2016*	57.7	16.3	41.5	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

*Qeyd: proqnozlar-müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

ÜDM-in artım sürəti, əvvəlki ilə nisbətən, (faizlə)

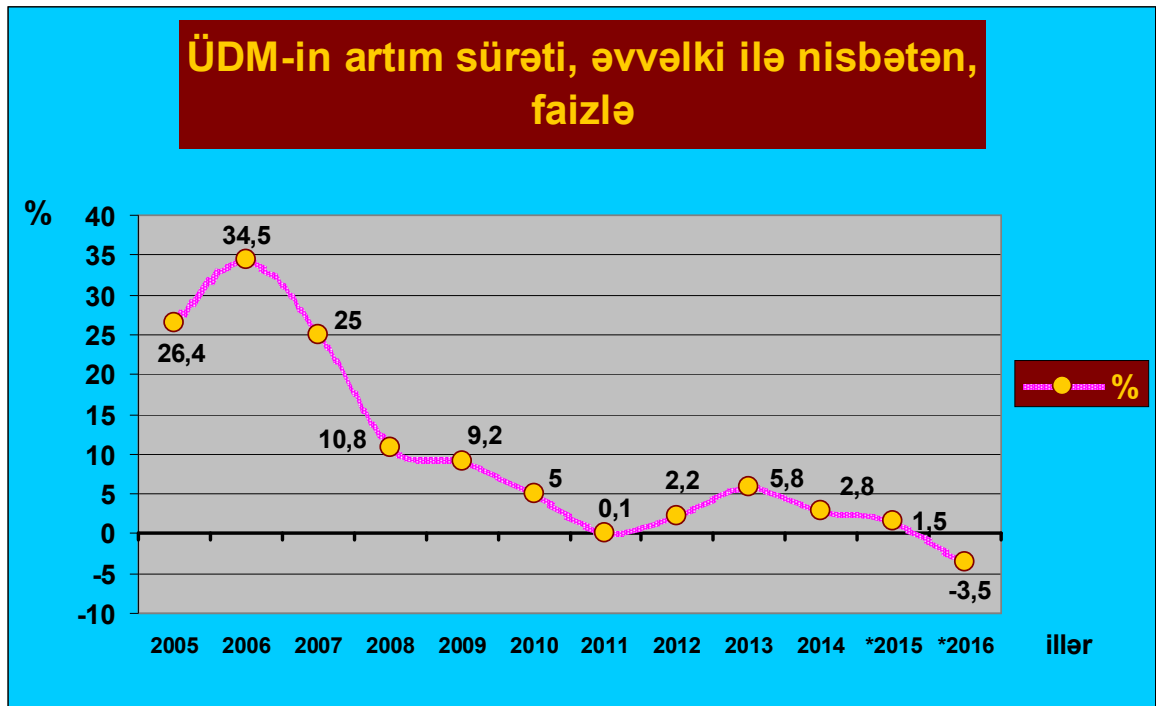
İllər	ÜDM-cəmi	Neft-qaz sektoru	Qeyri-neft sektoru	Məhsula və idxala xalis vergilər
2005	126.4	166.3	108.3	107.9
2006	134.5	163.2	111.9	110.9
2007	125.0	136.8	111.4	111.1
2008	110.8	106.8	115.9	115.6
2009	109.3	114.0	103.7	101.8
2010	105.0	101.8	107.9	108.2
2011	100.1	90.7	109.4	108.3
2012	102.2	95.0	109.7	106.9
2013	105.8	101.0	110.0	108.5
2014	102.8	97.1	107.0	104.9
2015*	101.5	94.0	119.7	-
2016*	96.5	80.3	105.1	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

*Qeyd: Proqnozlar- müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

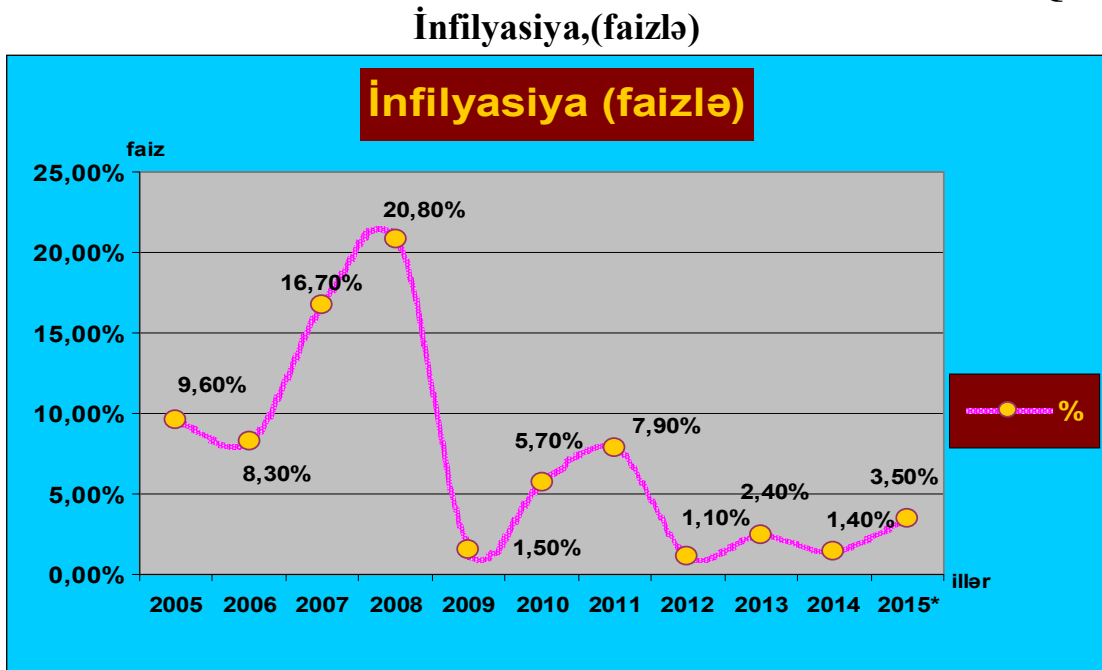
Qrafik 3.1

ÜDM-in artım sürəti, əvvəlki ilə nisbətən, (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

*Qeyd: Proqnozlar- müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, www.maliyye.gov.az

2007-2009-cu illərdə infilyasiyanın yüksək dərəcəsi müşahidə olunmuşdur.(Qrafik 3.2)

2005-ci ildən sonra iqtisadi artımı analiz etsək , görürük ki, ölkə həmin dövrdə yenə eyni həcmdə neft hasil edir, lakin neftin qiymətinin düşməsi ilə ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin də dinamikasında azalmalar olmuşdur. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı neft gəlirlərindən və dünyada baş verən qiymət dəyişikliklərindən olduqca asılıdır. Ölkənin xarici ticarəti də neftdən asılıdır, çünki ölkənin ixracatının 90%-indən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil edir. ÜDM-in davamlı olaraq inkişafını təmin etmək üçün ölkənin neft gəlirlərindən asılılığını minimuma endirmək lazımdır. 2009-cu ildə ÜDM-in aşağı düşməsi məhz neft qiymətinin aşağı düşməsi və tikinti sektorunun tənəzzülü ilə əlaqədar olmuşdur.

Pozitiv iqtisadi inkişaf templərinə baxmayaraq ölkəmizin iqtisadiyyatının neft hasilatından asılı olması səbəbindən, böhran sonrası qlobal birjalarda neft qiymətinin düşməsi ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün bir çox çətinliklər meydana gətirmişdir.

Qlobal maliyyə iqtisadi böhranı ölkəmizdə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına müxtəlif dərəcədə təsir etmişdir.[32, səh.111-119]

Qlobal böhranın ən çox təsir etdiyi sektor neft sektorudur. Ölkəmizin iqtisadi artım tempi neft sektorundan aslıdır.(Cədvəl 3.3;) Böhran ərəfəsində neftin qiymətinin ucuzlaşması neft istehsalçısı olan digər ölkələr kimi büdcəsini neft gəlirləri əsasında quran Azərbaycanı da əhəmiyyətli dərəcədə zərərə uğratdı. Böhrana qədər neftin 1 bareli 150 dollara satılırdı. Və birdən-birə neftin qiymətinin düşməsi baş verdi, böhran sonrası onun qiyməti 30-40 dollara qədər ucuzlaşdı. Neftin ucuzlaşması ixracatının 90%-indən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil edən, dövlət büdcəsinin 75%-i neft sektoru hesabına formalaşan Azərbaycan üçün özü ilə birgə bir çox problemlər də gətirməkdədir.

Cədvəl 3.3

Ümumi Daxili Məhsulda neft və qeyri-neft sektorunun payı, faizlə(%)

İllər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Neft gəlirləri	44.1	53.8	56.1	55.4	45.1	48.1	49.6	44.7	40.9	36.9
Qeyri-neft gəlirləri	48.4	40.7	37.3	37.9	47.0	45.2	44.5	49.1	52.5	56.0
Vergi gəlirləri	7.5	5.5	6.6	6.7	7.9	6.7	5.9	6.2	6.6	7.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur, www.stat.gov.az

Enerji daşıyıcılarının qiymətinin azalması təkcə iqtisadi deyil , o cümlədən sosial problemlər də yaradır. Qlobal maliyyə böhranı sonrası Azərbaycan hökuməti bir çox irihəcmli infrastruktur layihələrini reallaşdırmağı bir neçə il sonraya təxirə salmağa məcbur olmuşdu. Xüsusilə yeni metro tikintisi layihələrini, Xəzər dənizi üstündə körpü və bir sıra qurğuların qurulması layihələri böhranın nəticələrinin səngiməsindən sonraya təxirə salınmışdı.

Dünya bazarlarında tələbatın aşağı düşməsi Azərbaycanın qeyri-neft sektoru sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin də fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmiş və

gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Çünki ölkəmizdə qeyri-neft sektoru da bir başa və ya dolayısı ilə neftdən aslıdır.

Qlobal maliyyə böhranının təsirinin azaldılmasında və xüsusilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kənd təsərrüfatının rolu əvəz olunmazdır. Azərbaycanda aqrar sahənin , xüsusilə kənd təsərrüfatının öz maliyyə resursları hesabına səmərəli fəaliyyət göstərməsi demək olar ki, mümkün deyildir, lakin tələbatın öz istehsalı hesabına ödənilə bilməsinin təmin edilməsi çox vacibdir. Ölkə rəhbərinin imzaladığı sərəncam və fərmanlara əsasən, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət büdcəsindən verilən subsidiyalar və güzəştlər, təstiq edilmiş müxtəlif proqramların yerinə yetirilməsi üçün həyata keçirilən silsilə tədbirlər kənd təsərrüfatı istehsalının maddi və texniki bazasını möhkəmləndirib. Kənd təsərrüfatında yaranan əlavə dəyərin real artımı 2009-cu ildə 2008-ci ilə nisbətən 3.5% artaraq 2.3 mlrd. manat təşkil edib.[30, səh.6] Maliyyə böhranı bir daha göstərdi ki, kənd təsərrüfatının inkişafına daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

2008-ci ildə başlayan maliyyə iqtisadi böhranı qlobal ticarətə təsir göstərdi. Qlobal ticarətin tərkib hissəsi olan Azərbaycanın ticarət sektoru da bundan “payını” aldı. Böhranın ticarət sektoruna göstərdiyi təsiri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar. Belə ki, 2008-ci il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 141 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 54.9 milyard dollar olmuşdur. Bu müddət ərzində 47.8 milyard dollar dəyərində 2127 adda mal ixrac, 7.2 milyard dollar dəyərində 5893 adda mal isə idxal olunmuş, ixracidxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 40.6 milyard dollar təşkil etmişdir. Növbəti ildə yəni 2009-cu ildə bu göstərici demək olar yarıbayarı azalmışdır. Xüsusilə ixracın həcmində azalma müşahidə olunmuşdur.

Qlobal maliyyə iqtisadi böhranı öz təsirini ölkənin xarici dövlət borclarının həcmində də göstərmişdir. Böhran dövründə Azərbaycanın xarici dövlət borcunun həcmi 2008-ci il ərzində 22.9% artaraq 2009-cu ilin yanvar ayının 1-nə 3 mlrd. dollara çatmışdı. Xarici borcun ÜDM-ə qarşı nisbəti növbəti ildə yəni, 2009-cu ildə 8.2%-dən 6.4 %-ə düşüb. Qeyd edək ki, borcun ödənilməsinə dövlət büdcəsindən

117.9 mln. dollar vəsait xərclənib. Xarici borcların sürətli artım tendensiyasının müşahidə olunması narahatçılıq doğurur. Belə ki, xarici borcun ÜDM-də payının yüksəlməsi ciddi siqnaldır. Əlavə olaraq bu cür kəskin artım tempi Azərbaycanın maliyyə imkanlarının əvvəlki illərlə müqayisədə kifayət qədər daraldığı bir vaxta təsadüf edir.

Qlobal böhranın Azərbaycanda ən çox təsirinin hiss edildiyi sektor tikinti sektoru olmuşdur. Əvvəlki illərdə çiçəklənən tikinti sektoru müştəri və kapital qıtlığından əziyyət çəkmişdir. Onun tənəzzülü gözlə görüləcək qədər olmuşdur. Belə ki, 2008-ci ilə nisbətdə 2009-cu ildə tikinti müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilmiş inşaat işlərinin həcmi 12.2% azalmışdı.

Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarı da qlobal maliyyə böhranından müəyyən qədər ziyan çəkib. Əmlakın dövlət qeydiyyatı xidmətinin məlumatlarına görə, 2008-ci il ərzində əmlakın bütün növlərinin qiymətləri orta hesabla 10-15% aşağı düşüb. 2008-ci ilin sonuna ikinci mənzil bazarında qiymətlər 2007-ci ilin səviyyəsinə enib. Qiymətlərin aşağı düşməyə başlaması dünya maliyyə böhranının təsiri altında daşınmaz əmlak bazarında fəallığın azalması ilə əlaqədardır. Nəticədə daşınmaz əmlak bazarında şərtlərin ağırlığına dözə bilməyən şirkətlər bazarı tərk etməkdədir. Digər şirkətlər isə maliyyə problemlərini həll etməkdən ötrü mənzillərin qiymətlərini aşağı salmaq və s. təşviqedicilərdən istifadə edirlər.

Qlobal maliyyə böhranı birinci mərhələsində Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox bank və maliyyə sektoruna təsir etməyə başlamışdı. Bu hadisə əvvəlcədən proqnozlaşdırılırdı, onun da başlıca səbəbi ölkənin qeyri-neft sahəsində ən çox bank sektorunun inkişaf etməsidir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının 70 faizi məhz maliyyə sektorunun, əsasən də bank sektorunun payına düşür. Bu baxımdan qlobal maliyyə böhranının bank sektoruna təsirləri qaçılmaz idi. Eyni zamanda unutmamalıyıq ki, bu gün dünyanın maliyyə sistemi qloballaşmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunub və onun bir parçasıdır. Azərbaycan maliyyə sektoru da dünya maliyyə sektoruna bu və ya digər dərəcədə inteqrasiya edib. Bu gün Azərbaycan

kommersiya bankları məhz qlobal fəaliyyət həyata keçirir. Onlar birmənalı şəkildə öz maliyyə resurslarının bir qismini xaricdən cəlb ediblər və bu da digər maliyyə qurumlarından daha aşağı faizlə vəsaitlər cəlb etmələri baxımından tamamilə normaldır.[37, səh.81-95]

Qlobal maliyyə böhranı dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün də əhəmiyyətli risklər yaratmışdır. Lakin qlobal maliyyə böhranının “birinci dalğası”ndan Azərbaycan zərərsiz və ya qismən zərərlə ötüşə bildi. Ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları tərəfindən həyata keçirilən inkişaf və modernizasiya strategiyası nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal maliyyə böhranının “birinci dalğası”na yüksək dayanıqlılıq nümayiş etdirərək öz tarazlığını itirməmiş, artım dinamikasını və əldə olunmuş sosial inkişaf səviyyəsini qoruya bilmişdir. Ölkədə güclü sabitlik potensialının yaradılması şəraitində Azərbaycan Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi antiböhran siyasəti makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasına imkan vermişdir.

Qlobal maliyyə böhranının mənfi təsirini azaltmaqdan ötrü hökumət Antiböhran Proqramı hazırlayıb həyata keçirməyə başlayıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci ilin yekunlarına dair Nazirlər Kabinetinin 16 yanvar 2009-cu il tarixli iclasındakı çıxışında “Antiböhran proqramı”nın konseptual əsasları aşağıdakı tezislər şəklində öz əksini tapmışdır: [14, səh.1-31].

- Kənd təsərrüfatına investisiya və kredit qoyuluşlarını artırmaq. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan əhalisinin 46%-i kənddə yaşayır və iqtisadiyyatlarının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir və kənd təsərrüfatı məhsulları sənaye sahələri üçün xammaldır, nəticədə bu, sənaye sahələrinin inkişafına təkan verəcək.

- Neft gəlirlərindən asılılığı azaltmaq və qeyri neft sektorunun inkişafını təmin etməklə iqtisadiyyatın istehsal sahələrini yüksək artım templərinə hazırlamaq;

- Dövlət büdcəsinin defisitini azaltmaq üçün büdcənin icrasının yerinə yetirilməsinə yenidən baxmaq və bəzi xərc maddələrini azaltmaq;

- Neft fondu hesabına keçirilən sosial və tikinti layihələrində əldə olunan vəsaitlərin mənimsənilməsinin qarşısını almaq üçün ictimai nəzarəti və dövlət

nəzarətini artırmaq; Qısa müddətli investisiyaların uzunmüddətli investisiyalarla əvəz etmək;

- Süni qiymət artımlarının qarşısını almaqdan ötrü istehlak bazarı üzərində nəzarətin gücləndirilməsi;

- İnhisarçılığa və haqsız rəqabətə qarşı dövlət nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi;

- Dövlət strukturlarının iqtisadiyyata qanunsuz müdaxiləsinin qarşısının alınması;

- Xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarının bir hissəsinin güzəştli şərtlərlə yerli bankların istifadəsinə verilməsi, ümumiyyətlə, banklararası və əhaliyə ünvanlanmış güzəştli kreditlərin stimullaşdırılması;

- Fermerlərə və digər sahibkarlara (xüsusən satış və ya istehsal dövriyyəsi azalan) dövlət köməyinin artırılması, regional və sektoral vergi güzəştlərinin tətbiqi;

- Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın stimullaşdırılması;

- Dövlət investisiya proqramının prioritetlərinə yenidən baxılması, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin və dövlət maliyyə intizamının gücləndirilməsi;

- Problemlə bəzən bəzən öhdəliklərinin bəziləri üçün seçməli qaydada dövlət zəmanətinin tətbiqi və qeyri-formal iqtisadiyyatın uçota götürülməsi;

- Sayı getdikcə artan işsizlərin təkrar peşə hazırlığını təmin edən layihələrin maliyyələşdirilməsi və onlara verilən müavinətlərin artırılması;

- Ev təsərrüfatlarında və mülkiyyətindən asılı olmayaraq müəssislərdə bütün növ qənaətin stimullaşdırılması üçün məlumatlandırma kampaniyalarının aparılması;

- Qiymətli kağızlar bazarında korporativ borc kağızları sektorunun inkişafının iqtisadi yollarla təşviq edilməsi; antiinflasiya tədbirləri kimi fiskal və monetar alətlərdən heç birinə birmənalı üstünlük verməmək və onların kombinasiyasına çalışmaq;

- Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi istiqamətində təsirli tədbirlər görülməsi;

- İxracatla məşğul olan sahibkarlara köməyin gücləndirilməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi qlobal maliyyə böhranının ən çox təsir etdiyi sektorlardan biri bank sektorudur. Lakin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı böhranın təsirlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı bir sıra uğurlu addımlar atdı. Qlobal maliyyə böhranı başlamamışdan əvvəl ölkənin kommertiya banklarının xarici borcları 3 dəfə çoxalmışdı. Böhran başlayandan sonra xarici kommertiya bankları üçün cətinliklər yarandı. Çünki xarici banklar borcların qaytarılmasını tələb etməyə başladılar. Mərkəzi Bank kommertiya bankları üçün böhranın təsirini azaltmaq üçün uçot dərəcələrinin aşağı saldı. Böhrandan əvvəl Mərkəzi Bankın uçot dərəcələri 15% idi. 2008-ci ilin oktyabrında uçot dərəcəsi 12%-ə, oktyabrın sonunda 10%-ə, dekabrda 8%-ə, 2009-cu ilin fevralında 5%-ə, 2009-cu ilin martında 3%-ə qədər aşağı salındı. Mərkəzi Bank uçot dərəcələrini aşağı salmaqla kommertiya banklarının likvidliyini qorumağa çalışdı. Bu da kommertiya banklarına daha ucuz mərkəzləşdirilmiş kredit əldə etməyə imkan yaratdı.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının bank sektorunda böhranın mənfi təsirinin yumşaldılması istiqamətində atdığı addımlardan biri də manatın məzənnəsinin qorunub saxladılması ilə bağlı tədbirlər idi. Mərkəzi Bankın qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində uzaqqörən siyasət nümayiş etdirərək bank sisteminin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün qurum tərəfindən bir sıra prespektiv tədbirlər həyata keçirilib. Banklara ehtiyatlı kredit siyasəti aparması tövsiyyə olunub. Prudensial tənzimləmə normativləri daha da ciddiləşdirilib, kapitallaşma və ehtiyatlanma səviyyəsi artırılıb, xarici borclar üzrə məcburi ehtiyatlar tətbiq edilib.

Qlobal maliyyə böhranı dövründə bir çox ölkələrin valyutalarında, o cümlədən, Azərbaycanın ticarət partnyorlarının valyutalarında devalvasiya tədbirləri aparılıb. Amma Azərbaycanın Mərkəzi Bankı tərəfindən manatın məzənnəsinin sabitliyinin qorunması hədəfi uğurlu reallaşdırılıb. Böhran zamanı manatın məzənnəsinin sabit saxlanması Azərbaycan Mərkəzi Bankının ən mühüm antiböhran tədbiri kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun məticəsində kəskin dollarlaşmanın qarşısı alınıb və maliyyə sabitliyinin pozulmasına imkan verilməyib.

Dünyanı bürümüş bu maliyyə böhranı kontekstində Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi antiböhran siyasəti dünya elmi ictimaiyyətində bu gün xeyli maraq doğurmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, antiböhran siyasəti ən nüfuzlu beynəlxalq elmi nəşrləri və dairələrində bəzən hətta optimal strateji bir resept kimi də qiymətləndirilir. Doğrudur Azərbaycanın makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirdiyi antiböhran siyasəti demək olar ki, ancaq jurnalist mövqeyi səviyyəsində şərh olunur. Ancaq bununla belə artıq iqtisadi tədqiqatlarda qlobal maliyyə böhranına qarşı mübarizəsinin prinsip etibarilə “Azərbaycan modeli” haqqında mövzular tədqiq edilməkdədir.

2010-cu ildə ölkəmizdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəetmə Akademiyasının təşkilatçılığı ilə Türkiyə və Orta Şərq İdarəetmə İnstitutu, Sankt-Peterburq Dövlət İqtisadiyyat və Servis Universiteti və Türkiyə Cumhuriyyəti Mərmərə Universitetinin iştirakı ilə Bakıda , Dövlət İdarəçilik Akademiyasında “Qlobal maliyyə böhranının və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasəti: Dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli” mövzusunda maraqlı beynəlxalq konfrans keçirildi.

Konfransın məqsədi qlobal maliyyə böhranının mahiyyətinin nədən ibarət olduğu və bu qlobal problemin necə və hansı alternativ yollarla həll oluna bilməyi və s. məsələlərə müəyyən qədər aydınlıq gətirmək idi. Antiböhran tədbirlər paketində hər şeydən əvvəl mövcud vəziyyət xarakterizə edilmiş və gələcək üçün hazırlıq planı müəyyən edilmişdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan böhran səviyyəsinə enməyib, lakin böhranın təsir kanalları mövcuddur və onu minimuma endirmək üçün müvafiq qabaqlayıcı tədbirlər görmək lazımdır.

3.2. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın “ikinci dalğası”nın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və ona qarşı mübarizə tədbirləri

Azərbaycan özünü 1998 və 2008-ci ildə qlobal iqtisadi böhranın birinci dalğasından qoruya bilmişdi. Amma böhransız inkişafda təhlükəlidir. Böhran

iqtisadiyyatı möhkəmləndirir. Ölkəmizin böhranla mübarizə apara bilmək təcrübəsi yoxdur.

2010-cu ildən etibarən böhranın “ikinci dalğası” gölənildi. [20] Məsələnin acınacaqlı tərəfi ondan ibarət idi ki, Azərbaycan kimi ölkələrin böhranın növbəti təsirindən sığortalanmamasına dair proqnozların olması idi. Yəni növbəti dalğanın fəsadları daha dərin ola bilərdi. Buna baxmayaraq bəzi ekspertlər 2010-cu ilin 2009-cu ilə nisbətən ölkəmiz üçün daha uğurlu olacağını proqnozlaşdırırdılar. Bunu ABŞ-da iqtisadi artım meyillərinin olması ilə izah edirdilər. Belə ki, artıq 2010-cu ildən ABŞ-da böhranın dalğası nisbətən yumşalmışdı.

Azərbaycana gəlincə ekspertlər qeyd edir ki, böhran ölkəyə iki istiqamətdə təsir edə bilər:

1. Qlobal maliyyə böhranı bir böhran olaraq bütün ölkələrə təsir etdiyi kimi Azərbaycana da təsir göstərir. Bu özünü həm xarici investisiya qoyuluşlarının daralmasında, həm də maliyyə sektorunda problemlərin yaranmasında, xarici kreditorların cəlb edilməsinin çətinləşməsində, pul çatışmazlığının yaranmasında göstərir.

2. Bundan əlavə qlobal maliyyə böhranı ölkəmizə neftin qiymətinin dəyişməsi ilə təsir göstərir. Buna baxmayaraq 2009-cu ildə neftin qiyməti 35 dollara qədər azalmasına baxmayaraq 2010-cu ildə neftin qiymətinin 78 dollar olması proqnozlaşdırılırdı.

Böhranın dərinləşməsi neftin daha da ucuzlaşmasına səbəb olurdu. Bu böhran ixracının 90%-indən çoxunu, büdcəsinin 70%-i, ÜDM-nin ən azı yarısı neftdən aslı olan Azərbaycan Respublikası üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi.

Bu gün bütün ölkələr böhranın “ikinci dalğasını” yaşayır. Əslində “ikinci dalğa” Avropa İttifaqının üzvü olan, iqtisadi cəhətdən dünyada hökmranlıq edən dövlətlərin qapısının ağzını çoxdan alıb. İnkişaf etmiş ölkələr bunu bilir və böhranın təsirindən itkisiz ötüşməyin yollarını axtarırlar. Azərbaycan hökumətinin bəzi məmurlar hesab edirdilər ki, Azərbaycan öz iqtisadiyyatını yetəri qədər təmin edib və ona görə də böhran Azərbaycana təsir etməyəcək. Avropa ölkələrinin də ÜDM-i çox yüksək

səviyyədədir və G7-ə daxil olan ölkələrin çoxu da Avropada yerləşən ölkələrdir. Yəni ABŞ iqtisadiyyatından, Yaponiya və Çindən sonra Avropa Birliyi ölkələri çox yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrdə baş verəcək istənilən hadisə təbii ki, bütün iqtisadiyyata təsir edəcək. O cümlədən də, böhranın təsiri Azərbaycan üçün qaçılmaz idi. Avropadan gələn malların da Azərbaycanın daxili bazarlarında çəkisi yüksəkdir. Ona görə də böhranın Azərbaycandan yan keçməsi fikri düzgün deyildir.

Amma ölkədə ikinci dalğanın qarşısı alınmayacağı təqdirdə onun təsirinin ölkə iqtisadiyyatına daha ağır olacağı şübhə doğurmur. Ən əhəmiyyətli təsir isə yenə də neftin dünya bazarında qiymətinin azalması ilə bağlıdır. Neftin bir barelinin qiymətinin 2012 -ci ildə 40 dollara qədər azalması baş verdi.

Avronun milli valyuta məzənnəsinə nisbətən dəyərinin düşməsi baş verdi. Bu da ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinə təsir etdi. Belə ki, avronun ucuzlaşması Avropa övlətlərinə satılan məhsulların azalmasına gətirib çıxardı, həm də ixrac əməliyyatlarından əldə olunan real gəlirin həcmi azaldı. Bu hal bir müddət davam etdi.

Bu dövrdə Avrozonada böhranın Azərbaycana təsirini azaltmaq üçün manatın məzənnəsinin sabit saxlanması üçün tədbirlər davam etdirildi. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın maliyyə bazarı böhranı özündə hiss etdirəcək qədər dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyib. Bununla belə böhranın təsirindən də tam sığortalanmayıb.

2014-cü ilin ortalarından neft və neft məhsullarının qiymətlərinin düşməsi iqtisadi artıma müsbət təsir göstərəcəyi barədə fikirlər özünü doğrultmadı. Dünya iqtisadiyyatı qeyri-müəyyənlik içərisində idi. Mövcud vəziyyət bütün ölkələrin , o cümlədən Azərbaycanın qonşu ölkələrinə də təsir göstərmiş, mürəkkəb iqtisadi vəziyyət yaratmışdı. Milli valyutanın qiymətinin dəyərsizləşməsi iqtisadi artım tempinin azalmasına səbəb olmuşdu. Heç bir şübhəsiz bütün bu proseslər Azərbaycana da təsirsiz ötüşməmişdir. Ölkəmizin valyuta daxilomaları azalmış və tədiyyə balansının müsbət saldosu da daralmışdır. Bundan başqa Azərbaycan mənşəli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin enməsi müşahidə olunmuşdur. Bundan başqa

dövlət və özəl sektorunun gəlirlərindən aşağı düşməsi , bunun nəticəsində olaraq sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyətinin ləngiməsi və maliyyə bank sektorunun dayanıqlılığının zəifləməsi olmuşdur.

2014-cü ildə neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir etdi. Həmin ilin noyabrında bir barel “Azərilayt” neftinin qiyməti 81.79 dollara düşdü, halbuki, sentyabrda 97.88 dollara satılırdı. Bu da ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinə, həm də illik daxilolmalarına təsir göstərdi. Bunlardan başqa Azərbaycanda ərzaq məhsullarının bahalaşması da baş verirdi.

2014-cü ildə neftin ucuzlaşması ilə yaranan kəsmi hökumət valyuta ehtiyatları ilə örtbasdır etməyə çalışdı. 2014-cü ildə ÜDM-in artımı sadəcə 2.8% oldu. Bu dünyada ən pis nəticə olmasa da, təhlükəli göstərici idi. Xarici ticarət dövriyyəsi də ilk dəfə 2014-cü ildə mənfi oldu.

Dünya birjalarında “Brent” markalı neftin 1 bareli 46.11 dollara qədər, “Layt” markalı neftin 1 bareli isə 41.32 dollara qədər enmişdi.[31] 2015-ci ilin dövlət büdcəsinin isə neftin 1 barelini 90 dollardan müəyyənləşdirdiyini nəzərə alsaq yarıbayarı ucuzlaşma olması demək idi. Regionun demək olar ki, bütün ölkələrində milli valyutanın dollar qarşısında ucuzlaşması müşahidə olunurdu.

Ölkəmizdə də devalvasiya artıq qaçılmaz idi. Bu haqda artıq müzakirələr başlanmışdı.

Manatın devalvasiyasından əvvəl ekspertlər bu prosesin iqtisadiyyata müsbət və mənfi təsirini proqnozlaşdırırdılar. Müsbət nəticələr aşağıdakılar ola bilərdi:

- Ölkədə daxili istehsal üçün əla imkanlar yaranacaq. Məsələn, Əvvəllər xarici malların gətirilib satılması daha sərfəli idisə, devalvasiya nəticəsində daxili istehsal sektorları xüsusəndə kənd təsərrüfatı daha da inkişaf edə bilər.

- Ölkə daxilində xarici malların analoqları, xüsusəndə istehsalçılar daha da güclənəcək. Məsələn, qonşu Rusiyada ən güclü şirkətlər 1998-ci il devalvasiyasından sonra daha da gücləndi.

- Ölkədən malların ixracı daha da qazanclı olacaq. Prosesə ölkə xaricindən baxsaq digər xarici alıcılar üçün Azərbaycanın istehsal etdiyi malları almaq daha sərfəli olacaq, çünki daha ucuz olacaq.

- Devalvasiya həmçinin ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinə də müsbət təsir edə bilər. Məsələn, ölkənin qızıl ehtiyatları artar və.s.

Gözlənilən mənfi nəticələrə gəldikdə onlar aşağıdakılar idi:

- Birinci və ən təsirlisi, devalvasiya nəticəsində əhalinin ödəniş qabiliyyətinin aşağı düşməsi baş verə bilər. Nəzərə alsaq ki, maaşlar olduğu kimi qalır, ölkəyə gətirilən xarici malların qiymətləri qalxır və nəticədə eyni pula daha az fayda əldə edilmiş olunur.

- Panikaya düşən əhali banklardan pullarını çəkməyə başlayır. Bu isə milli valyutanın dəyərini daha da aşağı salır və devalvasiya prosesini dərinləşir.

- Xarici malların bahalanmasının təsiri nəticəsində yerli mallarında qiymətləri qalxa bilər. Nəticədə isə pulun dəyəri ölməyə, infilyasiya faizi şişməyə başlayır.

- Kiçik və orta bizneslərin vəziyyəti pisləşə bilər. Belə ki, əhali daha az məhsul istehlak etməyə başlayacaq və bu da kiçik və orta biznes sahiblərinin müflisləşməsinə gətirə bilər.

- Ən ağır vəziyyət isə kredit sektorunu gözləyir. Belə ki, xarici valyuta ilə kredit götürənlərin vəziyyəti ağırlaşır. Çünki kredit götürüldüyü dövrdə xarici valyutanın dəyəri daha aşağı idi, amma devalvasiyadan sonra onun dəyəri qalxır və geri qaytarılmalı olan borcun yükü artır.

2015-ci il fevralın 16-sında Mərkəzi Bank manatın devalvasiyasını həyata keçirdi və dollara və Avroya nəzərən dəyəri aşağı salındı. Yuxarıda verilən proqnozlar özünü doğrultdu.

Neftin qiymətinin düşməsi maliyyə bazarında vəziyyəti ağırlaşdırıb. Məlumdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı neftdən aslıdır. İxracının təxminən 92-93%-i neftin və neft məhsullarının hesabına baş verir. Daxili məhsulun 40%-i də neft məhsullarının payına düşür. Amma qeyri-neft sektorlarını araşdırsaq görürük ki, onlarda dolay yolla neftlə bağlı sahələrdir. Məsələn, tikinti sektoru. Belə vəziyyətdə manata təzyiq çox

düşür. Buna görə də devalvasiya qaçılmaz idi. Bəzi ekspertlərin fikrincə devalvasiya 1 neçə il öncə qlobal maliyyə böhranı başlayan zaman eləmək lazım idi. Azərbaycan bəlkədə yeganə ölkə idi ki, öz valyutasını ucuzlaşdırmamışdı. Mərkəzi Bank riskə gedib valyutayı ucuzlaşdırmamışdı. Bu risk özünü doğrultdu, çünki neftin qiyməti sonradan - 2010-cu ildə bahalaşmışdı.

Neftin bu cür enməsi dövlət büdcəsinin icrasına da təsir etmişdir. Belə ki, sosial layihələrin icrası ilə bağlı heç bir problem olmasa da, investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində müəyyən problemlər yaranmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq 2015-ci ilin ilk 6 ayında ölkə iqtisadiyyatının nail olduğu makroiqtisadi göstəriciləri uğurlu hesab etmək olar. 2015-ci ilin fevralında manatın xarici valyutalar- dollar və Avroya nəzərən ucuzlaşmasına baxmayaraq ölkədə istehlak qiymətləri indeksi olduqca qənaətbəxş -3.5% olub.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin göstərişinə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatına kənardan mənfi təsirin minimuma endirilməsi istiqamətində atılmış kəsərli addımlar nüfuzlu beynəlxalq maliyyə iqtisadi təşkilatlar tərəfindən BVF, Dünya Bankı tərəfindən qiymətləndirilmiş və dəstəklənmişdir.

Möhtərəm prezidentin xüsusi diqqəti sayəsində ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və hərbi potensialımızın artırılması, hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi dövlətimizin ən ümdə vəzifələri kimi gündəmdə qalmaqdadır. 2015-ci ilin 6 ayında inistitutsional xərcləri 3 mlrd. 102 mln manat təşkil edib. Həmin vəsaitin 1 mlrd. 656 mln.-nu elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və digər sosial-mədəni və o cümlədən Bakıda Avropa Oyunlarının keçirilməsinə, 1 mlrd. 150 mln. manat ölkənin enerji su və qaz təhcizəti, nəqliyyat, kommunal, meliorasiya infrastrukturalarının tikinti və yenidən qurulması üçün istifadə olunub.

Qlobal iqtisadi böhranın ikinci dalğası bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də daşınmaz əmlak bazarına mənfi təsir etdi.

İqtisadçı ekspertlərin fikrincə əmlak bazarına pul yönəldilməsi dünyanın heç bir ölkəsində bu gün rentabelli deyil. Neftin mövcud qiyməti buna imkan vermir. “Brent”

və “AzəriLayt” markalı neftin qiymətində ucuzlaşma müşahidə olunur. Bu azalmalar isə mənzil bazarında durğunluğun qalacağını göstərir.

Onuda qeyd edim ki, mənzillərin qiymətinin düşməsi 2014-cü ilin sentyabrından başlayaraq müşahidə edilir. Ölkəmizin əmlak bazarını əsas alıcıları əsas 3 tipə ayrılır: I) Azərbaycanlı kəndə bizneslə məşğul olanlar; II) Mənzilə investisiya vasitəsi kimi baxan imkanlı adamlar; Onlar hələ tam tikilməmiş , tikilməkdə olan binalardan mənzilləri ucuz qiymətə alıb daha sonra baha qiymətə satırlar; III) Yerdə qalan əhali isə köhnə evlərini satanlar və ya onların uçurulması nəticəsində yaxşı kompensasiya alan insanlar idi.

Böhran nəticəsində tikinti sektoru zəifləməyə başladı. Nəticədə regionlardan gələn bu sektorda çalışanlar iş yerlərini itirdilər, mənzillər üçün aksesuar təklif edən ticarət obyektlərinin dövryyəsi aşağı düşdü, mebel salonları boşaldı.

2015-ci ilin artıq sonlarıdır və dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsinin davam etməsi ilə əlaqədar mənzil bazarlarında qiymətlərin düşməsi hələdə davam edir. Bu bazarda ipoteka kreditlərinin rolu böyükdür. İpoteka kreditlərinin həcmnin azalması daşınmaz əmlak bazarında qiymətlərin daha da düşməsinə səbəb olacaq. Avropa Oyunlarından sonra bazarda qiymətlər donub. Bu böhrandan çıxış hələ də uzaqdadır.

Ümumilikdə 2015-ci ilin ilk 6 ayında daşınmaz əmlak bazarında təqribən 30% azalma olub. Mövcud vəziyyətlə əlaqədar gələcəklə bağlı ekspertlərdə fikir söyləməkdə çətinlik çəkir. Əgər neft bazarında qiymətlər psixoloji qiymət həddi 70 dollardan yuxarı qalxmasa, onda mənzil bazrında baş verən durğunluğunda sona çatmayacağı gözlənilir.

Neftin qiymətinin 1 dollar aşağı düşməsi Azərbaycan Respublikasının büdcəsinə 26 milyon manat təsir göstərməsi deməkdir. Əgər 10 dollar düşərsə, bu 260 milyon manat, 20 dollar düşərsə, 520 milyon manat təsir göstərməsi deməkdir. Artıq ilin sonudur və bu cür aşağı düşmə hələdə davam edir. Bu cür təsirlər büdcənin azlmasına gətirib çıxarır. Milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanması da ciddi valyuta ehtiyatlarının itirilməsinə səbəb olub. Artıq ikinci devalvasiya qaçılmaz idi.

2015-ci il dekabrın 21-ində manatın bu il üçün ikinci devalvasiyası oldu. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi 2015-ci ilin fevral ayında da manatın devalvasiyası həyata keçirilmişdi. Devalvasiyanın səbəbi dünya enerji daşıyıcıları bazarlarında təklifin artması, əsas neft istehlakçısı olan ölkələrdə iqtisadi artımın zəifləməsi və digər səbəblərdən irəli gələrək neftin qiymətinin 2014-cü ildən bəri 3 dəfəyə qədər enməsi idi. Nəticədə ticarət balansının müsbət saldosu və valyuta daxilolmalarının digər mənbələri azalmışdı. Ölkənin milli valyutasının məzənnəsinə təzyiq artmışdır. Buna görə də cari ilin fevralında manatın devalvasiyası həyata keçirildi. Lakin 2015-ci ilin iyul ayından başlayaraq qiymətlər yenidən enməyə və məzənnəyə təzyiq yenidən artmağa başladı. Əgər 2014-cü ilin sentyabrın 1-də Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 15.3 mlrd. manat idisə, 2015-ci ilin dekabrın 1-də Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 6.2 mlrd. manata enmişdi. Manatın məzənnəsini qoruyub saxlamaq çətinləşmişdir. Eyni zamanda tərəfdaş ölkələrdə davam edən devalvasiyalar milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir etməyə başlayıbdır. Yaranmış vəziyyət manatın məzənnəsini neftin yeni qiymətinə uyğun müəyyən olunmasını tələb edir. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması, tədiyyə balansının tarazlığının saxlanılması, ölkənin öldüqca azalmış valyuta ehtiyatlarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti 21 dekabr 2015-ci il tarixində üzən məzənnə rejiminə keçilməsi barədə qərar qəbul etdi.[6]

Milli valyutanın ikinci devalvasiyası fevral devalvasiyasında olduğu kimi qısamüddətli dövr üçün bir çox iqtisadi və sosial problemlər doğurdu. Devalvasiya xüsusilə bank sektoruna təsir etdi. Xarici valyuta ilə götürülən kreditlərin qaytarılmasında borcun yükü artır. Kredit istehlakçılarının borclarını geri qaytarmasında problemlər yaranır. Bu da öz nüvbəsində bankların özünə də mənfi təsir göstərir, riskli kreditlərin artmasına, onların aktivlərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bankların manatda olan aktivlərinin qiyməti qalxır və müvafiq olaraq bütün bankların kapitalının kifayətlilik normativi aşağı düşür. Bütün bunlar Bank sektorunda ciddi islahatlar aparmağı tələb edir. Eyni zamanda banklarda əhalinin

əmanətlərinin və digər depozitlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə bankların maliyyə dayanıqlılığının, kapital və likvidlik mövqeyinin gücləndirilməsi, əmanətlərin sığortalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompleks tədbirlər görülməlidir.

2015-ci ildə iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətləri olan makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, regionların tarazlı inkişafı, əlverişli biznes və investisiya mühitinin formalaşdırılması və digər sahələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunmuş, əhalinin rifah halının daha da yüksəldilməsi təmin edilmişdir. Dünyada neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi çətinliklər yaratsa da, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində aparılan uğurlu islahatlar ölkəmizin dayanıqlı inkişafını təmin etmişdir. Bu da ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin kifayət qədər pragmatik olduğunu və reallıqlara əsaslandığını, detallarına qədər uzaqgörənliklə düşünüldüyünü bir daha təsdiq edir.

Müstəqil Azərbaycanın son illər inkişaf yolunda olması ilk növbədə onun dövlət büdcəsində yer alan makroiqtisadi göstəricilərində real əksini tapır. 2016-cı ilin dövlət büdcəsi deməyə əsas verir ki, qarşıdakı ildə də respublikamızda makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılacaqdır. 2016-cı ildə də qarşıya qoyulan əsas məqsədlər maliyyə təminatı rolunu oynayan dövlət və icmal büdcələrdə risklərin qarşısının alınması, onların potensial gəlirlərinin neft konyunkturasından asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artırılması istiqamətində səmərəli işlərin görülməsidir. Dövlət başçısının müəyyənləşdirdiyi prioritet istiqamətlərə adekvat olaraq iqtisadi diversifikasiya və qeyri-neft sektorunun dövlət büdcəsindəki payının artırılması əsas hədəflərdəndir.

Dövlət büdcəsinin hazırlanması zamanı dünyada gedən bütün iqtisadi proseslərin təsiri nəzərə alınmışdır. 2016-cı ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 25,2%-i həcmində olmaqla, nominal ifadədə 14 mlrd. 566 mln. manat, dövlət büdcəsinin xərcləri isə ümumi daxili məhsulun 28,2%-ni təşkil etməklə 16,264 mlrd. manat həcmində nəzərdə tutulur. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin 6 milyard

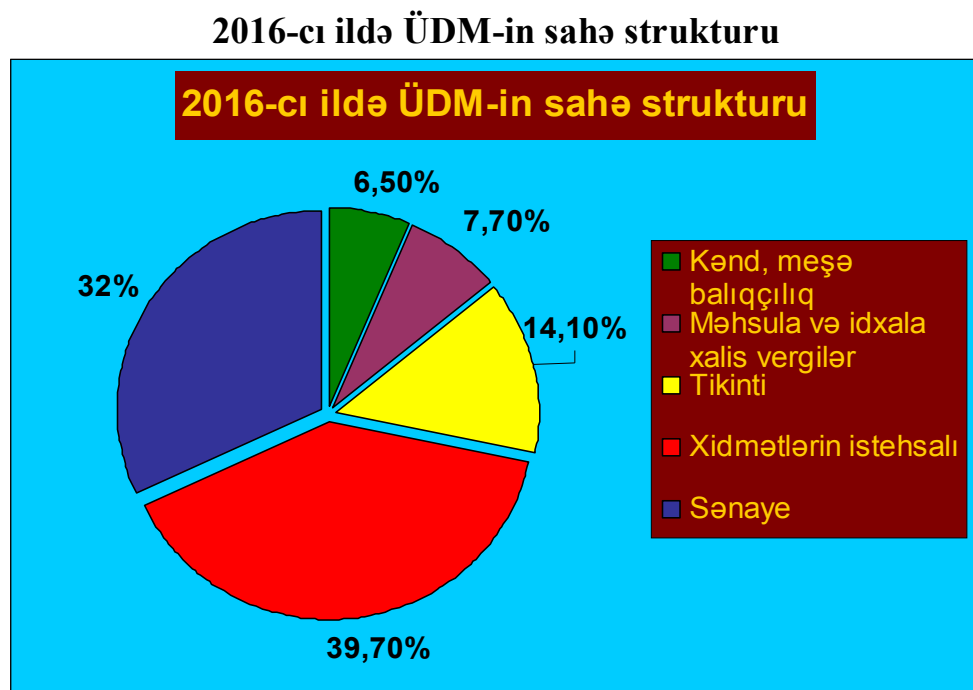
773 milyon manatı və yaxud 46,5 %-i qeyri-neft sektorunun payına düşməsi planlaşdırılıb.[3, səh.10]

Dövlət büdcəsinin təşkili zamanı neftin qiyməti 40-50 dollardan hesablanıb. Müsbət tendensiyalardan biri də odur ki, qeyri-neft sektorunun payının ilbəil artmasıdır. Neft-qaz sektorundan asılılığın azalması və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi qarşıya qoyulan ən vacib məqsədlərdən biridir. Son illərdə olduğu kimi 2016-cı ildə də iqtisadi artım qeyri-neft sektorunun hesabına təmin ediləcək. Növbəti illərdə sənayenin inkişafına dövlətin dəstəyi daha da artırılacaq və rəqabət qabiliyyətli məhsulların artırılması diqqət mərkəzində olacaq.

Bütünlükdə qeyri-neft sənayesi üzrə 2016-2019-cu illər üzrə orta hesabla 9.2% artıma nail olunacağı proqnozlaşdırılır. 2016-cı ildə real iqtisadi artım isə 1.8% olmaqla proqnozlaşdırılır. Proqnozlara görə ÜDM 57.7 mlrd manat təşkil edəcək. Neft sektorunun ÜDM-də payı 1.7% azalma ilə proqnozlaşdırılır.[3, səh.1]

Turizm sahəsində də yerli və xarici investorların cəlb edilməsi, xidmət keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, müasir standartlara cavab verən infrastruktur yaradılması nəzərdə tutulur. Xidmətlərdə əlavə dəyərin yaradılması gözlənilir və bu göstərici 39.7% həcmində gözlənilir. (Qrafik 3.3) [3, səh.5]

Qrafik 3.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, www.maliyye.gov.az

2016-cı ildə sosial yönümlü xərclərində artırılması nəzərdə tutulub. 2016-cı ildə sosial yönümlü xərclər dövlət büdcəsinin xərclərinin 36.1%-i səviyyəsində olacağı nəzərdə tutulub. Bu göstərici 2015-ci illə müqayisədə 8.6% daha çoxdur.[4 səh.1-14]

Bu gün iqtisadiyyatımız üçün ciddi problemlər gözlənilən idi. Aydın məsələ idi ki, neftə bir tərəfli bel bağlamaq təhlükəli idi. Neftin daha da ucuzlaşması qlobal böhranın ikinci dalğasının genişlənməsinə səbəb olacaq. Bu da Azərbaycana yaxşı perspektiv vəd etmir.

Böhranın təsirini azaltmaq üçün daxili iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir. Azərbaycanda qeyri neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə fikir verilməlidir. Ölkədə iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir edən bütün fəsadlar aradan qaldırılmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı kiçik olmağına baxmayaraq çox dinamikdir. Azərbaycan əhalisi isə iqtisadi fəallığa meyilli olan insanlardır. Əgər bölgələrdə infrastruktur layihələri sürətlə inkişaf etdirilərsə, ölkə ərazisinin hər yeri qazlaşdırılırsa, həmin bölgələrdə əhali müəyyən işlərlə məşğul olar və özünü maddi təmin edər və nəticədə böhranın Azərbaycana təsirini azaltmaq olar. Bunun üçün ölkənin daxili potensialı da çoxdur. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da istehsalın elə sahələri vardır ki, onların sürətlə inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatda taralığın təmin olunmasına öz töhfəsini verə bilər. Bunlara, hər şeydən əvvəl, energetika sənayesi, tikinti materialları istehsalı və bəzi infrastruktur sahələri daxildir.[26, səh.29]

Bütün bunlara baxmayaraq ÜDM-in 35% artdığı dövrlər geridə qalıb və 2020-ci ildə ÜDM-in 2 dəfə artırılması fikri hal-hazırda utopik görünür.[1]

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya təsərrüfatının müasir mərhələsi milli iqtisadi sistemlərin liberallaşdırılmasının aktivləşdirilməsi ilə iqtisadiyyatın qloballaşması, transmilli konstruksiyaların formalaşması, istehlak tələbinin formalaşması və yerləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Qloballaşmanın əsasında inteqrasiya prosesləri durur, o da ölkələrarası milli sərhədlərin yox olmasına səbəb olur və dövlətin idarəetmə funksiyası öz yerini bazarın qlobal idarə edilməsinə verir. Buna görə də dünya iqtisadiyyatının qloballaşması kontekstində ön plana dövlətlərdə narahatçılıq doğuran suverenliyin qorunması məsələsi çıxır. Belə ki, bu proses xarici investorların ölkə ərazisinə buraxılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Külli miqdarda xarici kapital axını ölkənin suverenliyinin zəifləməsinə səbəb olur. Belə ki, kapital gəldiyi kimi birdən “yoxa çıxır” da bilər.

Beləliklə müasir dövrdə qloballaşmanın əsas xüsusiyyəti odur ki, milli iqtisadiyyatlar bir tərəfdən yuxarı güclər-transsosial səviyyədə, digər tərəfdən isə aşağı güclər-regionlaşma və dövlətin parçalanmaları ilə sarsılır və nəticədə siyasi baxımdan dövlətlər suveren qalır, lakin iqtisadi baxımdan qloballaşmanın təsiri ilə dəyişir.

Yeni innovativ texnologiyalar pul dövriyyəsinə, kredit bazarlarını və valyuta mübadiləsinə dövlət nəzarətini azaldır. Zəif inkişaf etmiş ölkələr isə öz “oyun qaydalarını” onlara tətbiq edən beynəlxalq maliyyə qurumlarının xarici kreditlərindən asılı qalırlar.

2008-ci ilin qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı kapitalist münasibətlərinin inkişafının müasir mərhələsində sosial-iqtisadi fenomen kimi qloballaşmanın uğursuzluğunu nümayiş etdirdi. Qlobal maliyyə iqtisadi böhranının əsas səbəblərindən biri kimi törəmə maliyyə alətlərinin idarə olunmayacaq qədər yüksək miqdarda istehsalı durur, hansıki hal-hazırda onun səviyyəsi dünya ÜDM-indən 8 dəfə çox hesab olunur. Baxmayaraq böhran ABŞ-ın ipoteka bazarından başlamışdı onun təməlində qlobal makroiqtisadi səbəblər dayanırdı. Vacib səbəblərdən biri

likvidliyin yüksək olması idi. Likvidliyin şişirdilmiş qiymətləndirilməsi bazar köpüklərinin formalaşmasına təkan verdi. Strukturlaşdırılmış istiqrazlar kimi yeni törəmələrin “örtülməsi” üçün fond bazarlarının kapitallaşması böyüdü.

Müasir böhran ABŞ iqtisadiyyatında hökm sürən ziddiyətlərin nəticəsidir. Bununla belə ABŞ dünya iqtisadiyyatının lideri olaraq qalır və dolların dünya valyuta sistemində yeri son illərdə demək olar dəyişməyib. Buna əsaslanıb onu demək olar ki, dolların dünya iqtisadiyyatında ehtiyat valyuta kimi əsas rol oynamasını nəzərə almaqla dünya maliyyə sistemində dəyişikliklər etmək lazımdır.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ölkələrin qeyri-bərabər inkişafı arasındakı fərqi daha da böyüdür. İnkişaf etmiş ölkələrin daha da inkişaf etməsinə, əksinə olaraq isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin sürətinin inkişaf etmiş ölkələrə çatmayaraq dahada geriləməsinə səbəb olur.

Dissertasiya işində böhranın iki mərhələsini fərqləndirmişik. 2008-ci ildə başlayan birinci mərhələsi böyük maliyyə itkiləri ilə yadda qaldı. Çoxlu sayda banklar və kredit şirkətlərinin, sığorta şirkətlərinin, müəssisə və fabriklərin iflas etməsi ilə nəticələnmişdir. Demək olar bütün dünya ölkələrində iqtisadi artım sürəti yavaşdı və xarici ticarət də zəiflədi. Böhranın ilkin əlamətlərini hiss edən bütün inkişaf etmiş dövlətlər antiböhran tədbirlərinə başladılar.

Böhranın birinci dalğası ölkələrin qeyri-bərabər inkişafına səbəb olan amilləri dərinləşdirdi:

- Çoxsaylı etnik münaqişələrə səbəb oldu .
- Siniflərarası təbəqələşmənin dərinləşməsinə səbəb oldu. İşsiz və yoxsulların sayı artdı .
- Mülkiyyət. Sərfəli ipoteka kreditləri əmlak artımını stimullaşdırdı və nəticədə potensial borcların sayını artdı.
- Fond bazarında kiçik köpüklərin əsassız şəkildə şişirdilməsi baş verdi.
- Enerji sektorunda artan böhran ölkələr arasında qeyri-bərabərliyə səbəb oldu.
- Bir çox ölkələrdə əhalinin kütləvi yoxsullaşması yeni texnologiyaların tətbiqi imkanını aşağı salır və nəticədə istehsalın həcmnin aşağı düşməsinə səbəb oldu.

Böhran dünya ölkələrinə ümumi antiböhran mexanizmini yaratmağın vacibliyini göstərdi və bunun nəticəsində G20 ölkələrinin sammiti oldu və bəyannamə qəbul edildi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən antiböhran tənzimləmələrinə baxmayaraq dünya iqtisadiyyatında sadəcə müvəqqəti sabitliyə nail olunmuşdu. Artıq 2011-ci ildən isə inkişaf etmiş ölkələrdə yenidən ümumi borc böhranı hiss olunmağa başlandı. Avrozonada borc böhranının baş verməsi bunu sübut edir. Bununla da böhranın “ikinci dalğa”sı başladı. İkinci dalğa dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafını daha da artırdı. Bundan başqa bu mərhələdə də kütləvi müflisləşmələr oldu, işsizlərin sayı durmadan artırdı, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti olduqca gərginləşmişdir. Böhranın bu qədər uzunmüddət davam etməsi həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrin iqtisadiyyatları arasında uçurumu daha da dərinləşdirdi. Birinci dalğadan sadəcə silkələnən inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı ikinci dalğanın təsiri ilə yerlə yeksan oldu.

Böhranın nəticələrini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar:

- Həm inkişaf etmiş , həm də inkişafda olan ölkələrin iqtisadi artımı zəifləmişdi;
- İstehlakın zəifləməsi baş vermişdir, yəni tələbin aşağı düşməsi ilə istehsal və bölgü sferaları zəifləmişdir;
- İstehsal sektorunun zəifləməsi çoxlu sayda müəssisə və şirkətlərin zəifləməsinə və hətta müflisləşməsinə səbəb oldu;
- Şirkətlərin zəifləməsi və bağlanması ilə işçilərin ixtisarı oldu, işsizlərin sayı artdı;
- Maliyyə sektorunda zəruri islahatların aparılmaması maliyyə əməliyyatları iştirakçılarının fəaliyyətinin və əməliyyatlarının qeyri-şəffaf qalmasına, bu da öz növbəsində bərpaya mane olan likvidliyin azalmasına səbəb olmuşdur;
- Dünyada neft məhsullarına tələbat sürətlə aşağı enmişdir və xammalın qiyməti də aşağı düşmüşdür ki, bu da neft ölkələri üçün çətinliklər yaratmışdır;
- Qlobal ticarət zəifləmişdir və bu tendensiya bir çox sənaye sahələrini əhatə etmişdir.

Maraqlıdır ki, böhranın mənfi təsirləri ilə bərabər müsbət təsirləri də vardır:

- Daha dayanıqlı iqtisadi model yaranması ilə nəticələnə bilər;
- İş yerini itirmək qorxusu işçilərin öz işinə məsuliyyətini artırır, həmçinin gəlirlərini daha səmərəli tənzimləyirlər;
- Yeni sənaye və istehsal sahələrinin yaranması yeni iqtisadi-siyasi alətlərin ortaya çıxması üçün zəmin yaranır;
- Neft ehtiyatları tükənmək üzrədir və onun bərpası daha çox vəsait tələb edəcək və bu səbəbdən alternativ enerji mənbələri ticarət baxımından daha əlverişli və rəqabət qabiliyyətli olacaq;
- Rusiya kimi OPEK-ə qeyri-üzv ölkələr bu təşkilata qoşularaq vahid enerji siyasəti aparmağa məcbur olacaqlar;
- Əlavə ehtiyatlar kəşf ediləcək və s.

Cari böhran qlobal maliyyə sistemində böyük bir çevrilişə ehtiyac olmasını nümayiş etdirir. Bundan əlavə cari qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının təhlilindən belə nəticə çıxartmaq olur ki, böhranın inkişafını ayrı-ayrı göstəricilər əsnasında deyil, onların birgə - bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi formasında baxmaq lazımdır. Belə ki, makroiqtisadi və mikroiqtisadi amillər maliyyə bazarında maliyyə sabitliyi konsepsiyası əsasında birlikdə nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə beynəlxalq maliyyə sisteminin bütün iştirakçıları üçün daha aydın qaydalar lazımdır. Bu günkü mərhələdə maliyyə proseslərini idarə etmək üçün tamamilə yeni yanaşmalar yaradılmalıdır və maarifləndirmələr aparılmalıdır. Buna əsasən qlobal maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi probleminin iki həll yolunu göstərmək olar: 1). Maliyyə prosesində sabitliyi təmin edən beynəlxalq prinsiplərin, standartların və qlobal alətlərin hazırlanması. 2). Qlobal rəqabəti idarə edən ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq qurumun yaradılması, tədricən əsas beynəlxalq iqtisadi əməliyyatları idarə edən beynəlxalq institutun yaradılması.

Yuxarıda göstərilən təkliflərdən başqa böhranın aradan qaldırılması üçün həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrin aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməsi lazımdır:

1. Dövlətlər öz maliyyə əməliyyatları üzərində nəzarətini gücləndirməlidir.

2. Maliyyə əməliyyatlarını və kapital axınının “yavaşdan” faktorlar işləyib hazırlanmalıdır. Bu yavaşdıcılara qeyri-rezidentlər tərəfindən satılan aktivlərdən gələn gəlirdən vergi tutulması stavka aktivlərə sahibolmanın müddətindən asılı olaraq dəyişməsi; valyuta əməliyyatları üzrə kapital hərəkətinin rezervləşdirilməsi, Tyobin vergisi minimuma qədər azaldılması misal ola bilər.

3. G20-nin iştirakçılarının söylərini universal maliyyə-iqtisadi tənzimləmə sisteminin yaradılmasında cəmləşdirmək lazımdır.

4. Açıq informasiya və ümumi qəbul olunmuş standartlardan qaçan ofşor zonalarda aparılan maliyyə əməliyyatları üzərində məhdudiyyətlər qoymaq lazımdır.

5. Reyting agentliklərinin beynəlxalq fəaliyyəti üçün ümumdünya standartları tərtib olunmalıdır. Risklərin qiymətləndirilməsində kobud səhv buraxılırsa və sistemli səhvlər törədilsə, agentliyin fəaliyyətinin nəticələrini ləğv etmək və onun fəaliyyətini dayandırmaq lazımdır.

6. Böhranlar dünya iqtisadiyyatının tsiklik inkişafının qanunauyğunluğudur. Lakin müasir şəraitdə onun yayılma miqyası və sürəti böhranın baş vermə ehtimalını əvvəldən proqnoz edə bilmək metodlarını müəyyən etməyi şərtləndirir. Fikrimizcə böhranların əvvəldən proqnoz edilməsi metodları böhran baş vermədən əvvəl tədbirlər görmək imkanı verəcək.

7. Antiböhran tədbirləri yalnız yerli və ya milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə koordinasiya olunmuş səviyyədə həyata keçirilməlidir. Böhranın qlobal təbiəti qlobal idarəetmə formalarının yaradılmasını şərtləndirir, lakin onlar hələ hazırlanmamışdır.

8. Hökumətlər özəl müəssisələrin milliləşdirilməsinə, həmçinin dövlət sektorunun genişləndirilməsinə tələsməməlidir. Bu istehsalın həcmi aşağı salır, sahibkarlıq fəaliyyətini zəiflədir və korrupsiyaya yol açır. Milliləşdirmə yalnız qısa müddətə olmalıdır. Əsasən bank və digər maliyyə institutlarına, həmçinin artıq müəssisələrin qısa müddət ərzində yenidən kapitallaşmasının başqa yolu olmadıqda tətbiq edilməlidir. Milliləşdirmə ilə bağlı məsələlər əvvəldən diqqətlə işlənəməlidir.

9. Qonşu dövlətlər ilə proteksionist tədbirlərin və problemin “ixracı” siyasətinin həyata keçirilməsindən qaçmaq lazımdır. Burada söhbət sadəcə klassik proteksionist siyasətdən getmir, yəni məsələn idxal rüsumlarının artırılması və ya idxal müdafiəsi üçün qeyri-tarif tədbirləri. Söhbət həm də valyutaların devalvasiyası yarışından, iş qüvvəsinin idxalına məhdudiyyətlərin qoyulmasından, yerli istehsalçılara xarici subsidiyaların tətbiqində məhdudiyyətlərdən və s. gedir.

10. Antiböhran tədbirlərini səmərəli həyata keçirmək üçün hökumət böhrandan öz xeyrinə istifadə edərək korrupsiya ilə məşğul olanlara, hökumətin vəsaitini mənimsəyənlərə, cinayət meyillərinə qarşı tədbirlər görməlidir.

11. İnvestisiya və ticarət əməliyyatları üzrə beynəlxalq hesablar sisteminə keçmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası global maliyyə-iqtisadi böhranının əvvəllərində ondan az təsirlənən ölkələrdən olmuşdur. Bunun da əsas səbəbi böhrandan əvvəl neft hasilatı və ixracatı hesabına valyuta ehtiyatlarının toplanması idi. Böhranın ölkəmizə daha az təsirinin digər səbəbi isə dövlətin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasət idi. Bütün bunlara baxmayaraq müasir böhranın təhlili göstərir ki, Azərbaycanın maliyyə bazarı birbaşa dünya iqtisadiyyatından və beynəlxalq maliyyə bazarından asılıdır.

Digər ölkələr kimi ölkəmizdə də böhranın ilkin təsirləri hiss olunan kimi anti-böhran tədbirləri həyata keçirildi. 2009-cu ildə “Anti-böhran Proqramı” qəbul olundu. Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq böhranın təsiri hələ də keçməmişdir. Bu gün dövlətimizin aparmalı olduğu vacib tədbirlərdən biri ölkənin neft və digər xammal hasilatı və ixracatından əldə olunan gəlirlərdən asılılığını azaltmaq və digər iqtisadi sahələri inkişaf etdirməkdir. Həmçinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək üçün idxaldan asılılıq azaldılmalı, tələbatlar daxili istehsal hesabına ödənilməlidir. Bu gün bütün dünya kimi bizim ölkənin iqtisadiyyatı da böhranın ikinci dalğasının təsiri altındadır. Böhrana qarşı tədbirlər hələ də davam etdirilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, Bakı, 2012, 39 səh.
2. “Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin Təqdimatı”, Bakı, 2014, 59səh.
3. “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrinin təqdimatı”, Bakı, 2015, 40 səh.
4. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2016-cı il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyənati”,2015, 15 səh.
5. “Azərbaycan Banklar Asosiasiyası və Avropa Banklar Federasiyasının 27 May 2010 –cu il tarixində birgə keçirdiyi “Bankçılıq sahəsində regionlararası əməkdaşlıq: Dayanıqlı maliyyə gələcəyi” adlı beynəlxalq konfransda Mərkəzi Bank sədrinin müavini Aftandil Babayevin çıxışı”, 2010, 9səh.
- 6.“Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Bəyənati”,21.12.2015
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursları: www.stat.gov.az
8. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet resursları: www.cbar.az.
9. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin internet resursları: www.maliyye.gov.az
10. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin internet resursları: www.economy.gov.az
11. Babayev. A. , “Valyuta ehtiyatlarının idarə olunması: yeni yanaşmalar”, 2010, səh.18-29.
12. Bağirov S., “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır?” Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu , Bakı,2013, 28səh, səh.3.
13. Bayramov V., “Gələn ilin dövlət büdcəsi də sosial və investisiya yönümlüdür”, Xalq qəzeti.-26 noyabr., Bakı, 2011, səh.1.

14. Bayramov V., Kərimzadə K. , Poluxov İ., “Azərbaycan Respublikasının Anti-böhran Konsepsiyası”, İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, aprel 2009, 31 səh.
15. Beynəlxalq Valyuta Fondunun internet resursları: www.imf.org
16. Dunkan R., “Dolların böhranı.(səbəblər,nəticələr və çıxış yolları)”/ rus dilindən tərcümə, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2009, 320 səh.
17. İbadoğlu Q., “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri”, məqalə, Bakı, 2009.
18. İsayev İ. , “Manatın devalvasiyası məqsədəuyğun addımdır”, məqalə,Bakı,2015.
19. “İqtisadi böhran: Azərbaycan və dünya” ,məqalə,Bakı, 2010.
20. Kərimli G. , “Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır” “Ülfət Qazeti” , Bakı, 2010.
21. Kindelberqer Ç.,Aliber R., “Dünya maliyyə böhranları”: İflas, təşviş və maniyalar”/ingilis dilindən tərcümə, İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı,2010, 324 səh, səh.-319
22. Qlobal maliyyə böhranı: “İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010.
23. Məsimli Əli., “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan”, məqalə, Bakı, 2009.
24. Mustafayev F.F., “Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri”, Bakı, “Elm”, 2008, 537 səh, səh.373
25. Mustafayev F.F., “Makroiqtisadi siyasətlə büdcə-vergi siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsi”, “İqtisadiyyat və audit”.-2008.-№9(99).-səh.11-15
26. Mustafayev F.F., “Transformasiya şəraitində makroiqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin problemləri”, iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferat, Bakı, 2010, 50 səh, səh.29
27. Mustafayev F.F., “Makromaliyyə sabitliyi iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas xətti kimi”/ “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi

istiqlamətləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezis materialları. Bakı, “Biznes Universiteti” 2004, s.193-195, 0,2 ç.v 42.

28. Lomakin Viktor Kuzmiç. “Dünya iqtisadiyyatı”,dərslük /V.K.Lomakin - 4-cü, yenidən işlənmiş və əlavələr olunmuş nəşr /Rus dilindən tərcümə.“İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, Bakı, 2013. 625 səh., səh.448-449.

29. Muradlı A. , “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Xalq Qəzeti”,məqalə, Bakı, 2011.

30. Nəzərova S. , “Uğurlu iqtisadi siyasət Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təməlini qoyur”, məqalə “Səs”, Bakı, 2010, Səh.6.

31. Rüstəmov V., Vaqigoğlu R., “Manatın devalvasiyası qaçılmazdır” məqalə, Bakı, 2015.

32. Süleymanov E., Zeynalov A., “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri”, “Qafqaz Universiteti Jurnalı”, Bakı, 2009, 120 səh, səh.111-119.

33. Vəliyev D.Ə., “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2012, 382 səh.

34. Vəliyev D.Ə., “Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası”, Bakı, 2008, 428səh.

35. Zeynalov V.Z., “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı, 2012, 439 səh.

36. Zeynalov V.Z., “Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət”, Azərnəşr, Bakı,2012, 176 səh.

37. Zülfüqarov A., İsmayılov O. “Bank böhranları: qiymətləndirmə metododologiyaları”,2009, səh.81-95.

38. Александр Шаракшанэ, “Уроки “великой депрессии”, журнал, статья, “Москва”, 1999

39. “Аналитики: На достижение докризисного уровня мировой экономике потребуется три-четыре года.”, статья,2010, www.finance.ua

40. Антон Гаген, “Мировой финансово-экономический кризис в России. Тенденции и перспективы”, статья, 2013.
41. “Антикризисные меры, принятые госвластями крупных стран. Справка”, статья, 2008.
42. “Антикризисные меры правительства России 2008-09 гг. Справка”, статья, 2009.
43. Бажан А.И. “Двойной долговой кризис в еврозоне” , Долговой кризис в ЕС и перспективы евро. № 276. М.: Русский сувенир. (Доклады института Европы), 2012, 89с.,с.25
44. Баландин А., “Фактор кризиса: валюта”, “Япония сегодня. -Спад высокой иены в 1986-1987 гг. в Японии”, 2008. - № 10. , с.6–7.
45. Буторина О. В. , “Антикризисная стратегия Европейского союза: ближние и дальние рубежи” , Полития. № 3. , 2012, с.13.
46. Буторина О. В. , “Кризис в зоне евро: ошибки или закономерность?”, Современная Европа. № 2., 2012, с.82-86.
47. Буторина О. В. , “Причины и последствия кризиса в зоне евро”, «Вопросы экономики», № 12, 2012.
48. Быков П. , “Откуда придет гроза”, статья, 2014,
49. Вардомского Л.Б., “Мировой финансовый кризис в постсоветских странах: Национальные особенности и экономические последствия”, Москва, 2009, 385с.
50. Воскресенский А.Д., “Мировой финансово-экономический кризис и его влияние на развитие отношений в треугольнике Китай-США-Россия”, Сравнительная политика, 1 / 2011, с.70-88.
51. Гайдар Е. , “Мировой экономический кризис: последствия для российской политики”, 2009, с.10.
52. Греф Г. , Юдаева К., “Российская банковская система в условиях глобального кризиса” , "Вопросы экономики", № 7, 2009. 14с.

53. Григорьев Л. , Салахов М., “Финансовый кризис 2008 года: вхождение в мировую рецессию” , Вопросы экономики. - 2008. - № 12. , С. 34-39.

54. Декларация саммита “Группы двадцати” по финансовым рынкам и мировой экономике, На официальном сайте Президента РФ: <http://kremlin.ru/> , 15 ноября 2008

55. Динкевич А.И., “Мировой финансово-экономический кризис (Опыт структурно-функционального анализа)”, “Кризис: причины, последствия, уроки”, 2010, с.23-30

56. Домбровски М. , “Глобальный финансовый кризис и его последствия для развивающихся рынков”, CASE – Центр социально- экономических исследований Варшава, 2009, 19с.

57. Ершов М.В., “Мировой экономический кризис: причины и последствия”, “Вопросы экономики”, № 12, 2008, 23с, с-4-5.

58. Ершов М.В., “Мировой финансовый кризис. Что дальше?”, Экономика, Москва,2011, 295с.

59. Зейдл К. , “Двенадцать причин для финансового кризиса”, статья, Германия, 2009., с.121-131

60. Игоница Л. Л., “Мировой финансовый кризис и его воздействие на российский финансовый рынок”, Экономический вестник Ростовского государственного университета, Том 6, № 4, 2008, с.62-69.

61. “История экономических кризисов XIX-XX веков”, статья, 2014.

62. Калашникова Т.В., “Финансовый кризис: причины возникновения и возможные пути преодоления”, Вестник Томского государственного университета. Экономика. №1 (25), 2014, с.93-100.

63. Костиков И. , Современный кризис: особенности и основные пути преодоления / И. Костиков // Проблемы теории и практики управления. - 2009. - № 4. , с.13-15.

64. “Кудрин заявил, что готов идти в политику и участвовать в создании новой правой партии”, статья, 2011. www.lprime.ru

65. Маркова А.Н., Кривцова Н.С., Квасов А.С. и др, “История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920-1990 г.г.”, Москва, Закон и право, Юнити, 1995,192с ,с.15.

66. Мау В., Улюкаев А. : “Глобальный кризис и тенденции экономического развития”, "Вопросы экономики", Министерство экономического развития Российской Федерации, 2014. <http://economy.gov.ru>

67. Мамедов З.Ф. Анатомия финансового кризиса. СПбГУ, 2005. 320 с.

68. Медведев Д. , “Новая реальность: Россия и глобальные вызовы”, Вопросы экономики. 2015. № 10. с.5-29.

69. Мендельсон Л., “Теория и история экономических кризисов и циклов”, т. 1-3, Москва, 1959, 64с.

70. “Мировые антикризисные меры в России и США”, “Экономический журнал”, TimesNet.ru. , 2013.

71. “Мир в шаге от пропасти”, статья, 2015.

72. Попов Г., “Глобальная перспектива кризиса”, 2008. Проблемы теории и практики управления., 2009. – № 7. с.17-21.

73. Рязанов В.Т. , Мировой финансовый кризис и экономика России: Точка возврата?, “Вестник Санкт-Петербургского Университета”, Серия 5, Вып. 1,2009, 19с., с.3

74. Сивачев Н.В., Язьков Е.Ф., Новейшая история США, Издательство Московского университета, 1972.

75. Согрин В., “Новый курс Ф. Д. Рузвельта: единство слова и дела” Общественные науки и современность, N 3., 1991.

76. Сулакшина С.С.,“Политическое измерение мировых финансовых кризисов. Феноменология, теория, устранение”, Москва: Научный эксперт, 2012, 632 с, с.5-9.

77. “Сравнение антикризисных программ стран мира в 2008-2009 гг.: Россия и США”, статья,

78. Трemasов К. , “Мировая экономика. Жизнь в условиях кризиса, рынок ценных бумаг”, № 3 (354),2008

79. “Финансово-экономический кризис в Испании (2008-2015) ”, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Финансовоэкономический_кризис_в_Испании_\(2008-2015\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Финансовоэкономический_кризис_в_Испании_(2008-2015))

80. “Финансовый кризис в Японии. Автомобилестроение и электроника в кризисе”. <http://www.mirovoy-crisis.ru/crisis-japan.php>

81. Финансово-кредитный энциклопедический словарь. Под общей редакцией А. Г. Грязновой.- М: Финансы и статистика,2002. - 1044 с. 11 Вулфел И.Дж. Энциклопедия банковского дела и финансов. М., 2001.

82. Холодков Н. , “Глобальный финансово- экономический кризис”, статья.

83. Шавшуков В.М., “Глобальный финансово-экономический кризис: причины, природа, механизмы распространения. Антикризисные действия монетарных властей”, Москва ,2014, с. 121-125.

84. Шаронов В.В. , “Мировой финансово-экономический кризис: причины и последствия”, Ярославский педагогический вестник № 2-2009 (59), с.228-232.

85. Шишков Ю.В., “Многослойный глобальный кризис” ,ОНС. Общественные науки и современность. – 2009. – № 4, с. 139–147.

86. Ё-Шишкин М. , “Кризис признан мировым”, статья,2008.

87. “Экономическая энциклопедия “Политическая экономия””, т.4, Москва., 1979 г.

88. Юрий Михайлович, “Мировой финансовый кризис показал: необходим выход за рамки экономических теорий”, Москва, 2013, с.13.

89. Язьков Е.Ф. “Новый курс Ф.Рузвельта и его место в истории США”. 1996, 254с. , с.57-64.

90. Рубцов Б.Б., “Мировые рынки ценных бумаг”. М. Экзамен, 2002, 448с.

91. Миотти Л. “Финансовая либерализация, спекуляция и банковские кризисы” , Банки: мировой опыт.–2002.-№ 4.

92. Кейнс Д.М. “Общая теория занятости, процента и денег”, М.Гелисов, АРВ,2002, 352с.
93. Claessens S. V., Kose M.A., “Financial Crises: Explanations, Types and Implications” IMF Working Paper, January 2013.
94. www.wikipedia.org
95. <http://inopressa.ru/article/26Oct2009/ft/soros.html>
- 96 <http://minprom.ua/articles/45357.html>
- 97.<http://siteresources.worldbank.org/INTRUSSIANFEDERATION/Resources/rer18rus.pdf>
98. <http://vremya.ru/2008/218/4/217725.html>
- 99.<http://lenta.ru/news/2008/12/12/recession/>
- 100.http://www.ng.ru/economics/2009-01-26/4_industry.html
- 101.<http://www.rbc.ru/economics/24/03/2010/383833.shtml>
- 102.<http://lenta.ru/news/2011/07/22/greece/>
- 103.http://www.russian.xinhuanet.com/russian/2009-01/07/content_793733.htm
- 104.<http://russian.people.com.cn/31521/7221638.html>
105. <https://www.lgz.ru/article/N47-48--6252---2009-11-25/Oboyd%D1%91msya-bez-voyn%D1%8B10918/>
106. <http://finance.tut.by/news313908.html>
107. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1348466400>
108. <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20140225203801.shtml>

Глобальный финансовый и экономический кризис и основные направления неравномерное развитие стран мира

РЕЗЮМЕ

Кризисы сопровождают всю историю человеческого общества. На сегодняшнем этапе мир наблюдает процесс формирования глобальной экономики. Таким образом, экономические кризисы начали принимать глобальный характер.

В этой диссертации, был изучен глобальный финансовый и экономический кризис которая началась на рынке ипотечного кредитования в США в 2007-2008 годах и влияние кризисной ситуации на мировую экономику, в том числе экономику Азербайджанской Республики. А также в статье анализируются причины и условия вступления мировой экономики в острый финансовый кризис с последующей рецессий.

Кризис, который начался в США распространился сначала в развитых странах, а затем в развивающихся странах. Это углубило неравномерное развитие между странами. Мировой экономический кризис затронул практически все страны мира, за исключением самых бедных стран, которые и так находятся в перманентном финансово-экономическом кризисе.

Мировой финансово-экономический кризис поставил перед мировым сообществом новые задачи, связанные с необходимостью согласования и координации антикризисных усилий в международном масштабе с тем, чтобы определить эффективные методы выхода из кризиса и меры, призванные не допустить впредь его повторения.

Ускоренное экономическое развития Азербайджана было совершенно недостижимым для многих стран в условиях глобального кризиса. С одной стороны, успешное реализация антикризисных мер, с другой стороны высокая валютных резервов, сформированных в предыдущих годах, позволили обеспечить финансовую устойчивость и сохранение макроэкономической стабильности в стране.

Global financial and economic crisis and the main directions of uneven development of the world countries

SUMMARY

Crises accompany the entire history of human society. At this stage, the world is observing the process of the formation of the global economy. Thus, the economic crises started to carry global nature.

In this dissertation, the impact of the global financial and economic crisis that started in the mortgage market in the United States in 2007-2008 on the world economy, including the economy of the Republic of Azerbaijan was investigated. And also the causes and conditions for joining the global economy in an acute financial crisis, followed by recessions have been analyzed in the article.

The crisis that started in the US spread, first in developed countries and then in developing countries. It deepened the uneven development between countries.

The world has witnessed the rapid disappearance of many independent banks, industrial concerns, the largest commercial enterprises. The global economic crisis has affected almost all countries, except the poorest countries, which are already found in the permanent financial and economic crisis.

The global financial and economic crisis faced the international community with new challenges related to the need for harmonization and coordination of anti-crisis efforts at the international level in order to identify effective methods to overcome the crisis and steps to take for preventing its recurrence.

Rapid economic development of Azerbaijan was a quite inaccessible state for many countries in conditions of the global crisis. On the one hand, successfully implemented anticrisis measures, on the other hand high currency reserves formed in previous years, allowed to provide financial sustainability and to preserve macroeconomic stability of the country.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat” kafedrasının magistrantı Rüstəmovə Günay Nofəl qızının **“Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafının əsas istiqamətləri”** mövzusunda yerinə yetirdiyi magistr dissertasiyasının

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. İstənilən miqyaslı iqtisadi böhran həmişə dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə sosial-iqtisadi proseslərin nəticələrinə yenidən baxmaq üçün ciddi səbəbdir. Müasir qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı da istisna deyildir. Onun miqyası və nəticələri o qədər böyükdür ki, beynəlxalq təsərrüfatın böhrandan əvvəlki dövrdə mövcud olan iqtisadi modelinə düzəliş etmək lazım olduğu görünür. Bu səbəbdən onun beynəlxalq siyasəti və iqtisadi gündəmi zəbt etməsi təbii haldır.

Beləliklə, dissertasiya işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, 2008-ci ildən başlayan və hələdə davam edən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının səbəblərini, onunla mübarizə yollarının axtarılması, nəticələri və gələcəyə dair baxışların müəyyənləşdirilməsi, həmçinin dünya iqtisadi böhranının dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsir istiqamətlərinin araşdırılması və eyni zamanda Azərbaycan Respublikasına təsiri, ölkəmizdə ona qarşı aparılan tədbirlər öyrənilib.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti dünya maliyyə bazarında cari qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı, onun səbəbləri, dünya ölkələrinin inkişafına təsirinin istiqamətləri və onunla mübarizə tədbirləridir. Tədqiqatın obyektini isə qloballaşma dövründə iqtisadi tsiklin pozulmasının maliyyə bazarlarına təsiri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə böhranı anlayışının mahiyyətini, qlobal maliyyə böhranlarının tarixini, eyni zamanda cari qlobal maliyyə iqtisadi böhranını onu doğuran səbəbləri, dünyanın bütün ölkələrinə inkişaf etmiş və eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına təsirini araşdırmaq və dünya ölkələrinin böhranla mübarizəsinin ən optimal metodlarını,

antiböhran tədbirlərini ifadə etmək, həmçinin ölkəmizdə böhranın təsirlərini və ona qarşı mübarizənin nədən ibarət olduğunu göstərməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqatın aparılması üçün informasiya mənbəyi kimi Azərbaycan, rus və digər ölkə müəlliflərinin elmi əsərləri və monoqrafiyaları, eyni zamanda dövlət qurumlarının rəsmi materiallarından, statistik məlumatlarından, internet resurslarından istifadə edilib.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardır: 1.Maliyyə-iqtisadi böhranı anlayışına nəzəri-metodoloji yanaşmalar sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir; 2.Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın səbəbləri aşkarlanmışdır; 3.Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı və onun dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsiri aspektinə kompleks yanaşma üsulundan istifadə edilərək real statistik məlumatlar əsasında böhranın ölkə iqtisadiyyatlarına təsirinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır. 4.Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranına qarşı aparılan anti-böhran tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyənləşdirilmiş və bir sıra əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində qlobal maliyyə-iqtisadi böhranları və onun dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərməsi və yaranan problemlərin aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır, həmçinin, böhranın təsirinin aradan qaldırılması üsulları göstərilmişdir. Magistr dissertasiyasını problemin araşdırılmasına həsr olunmuş mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan tədqiqat işi hesab etmək olar. Dissertasiya işi bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılmasında faydalı mənbə ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işinin strukturu giriş, 3 fəsil və 8 paraqraftan , nəticə və təkliflərdən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Nəticə və təkliflər. Böhran dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafını dahada dərinləşdirdi:- Çoxsaylı etnik münaqişələrə səbəb oldu. - Siniflərarası təbəqələşmənin dərinləşməsinə səbəb oldu. İşsiz və yoxsulların sayı artdı .- Mülkiyyət. Sərfəli ipoteka kreditləri əmlak artımını stimullaşdırdı və nəticədə potensial borcların sayını artdı. -

Fond bazarında kiçik köpüklərin əsassız şəkildə şişirdilməsi baş verdi. - Enerji sektorunda artan böhran ölkələr arasında qeyri-bərabərliyə səbəb oldu.

Bu günkü mərhələdə maliyyə proseslərini idarə etmək üçün tamamilə yeni yanaşmalar yaradılmalıdır və maarifləndirmələr aparılmalıdır. Buna əsasən qlobal maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi probleminin iki həll yolunu göstərmək olar: 1) Maliyyə prosesində sabitliyi təmin edən beynəlxalq prinsiplərin, standartların və qlobal alətlərin hazırlanması. 2) Qlobal rəqabəti idarə edən ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq qurumun yaradılması, tədricən əsas beynəlxalq iqtisadi əməliyyatları idarə edən beynəlxalq institutun yaradılması.

Yuxarıda göstərilən təkliflərdən başqa böhranın aradan qaldırılması üçün həm inkişaf etmiş , həm də inkişafda olan ölkələrin aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməsi lazımdır: 1. Dövlətlər öz maliyyə əməliyyatları üzərində nəzarətini gücləndirməlidir.

2. Maliyyə əməliyyatlarını və kapital axınının “yavaşdan” faktorlar işləyib hazırlanmalıdır. 3. G20-nin iştirakçılarının söylərini universal maliyyə-iqtisadi tənzimləmə sisteminin yaradılmasında cəmləşdirmək lazımdır. 4. Açıq informasiya və ümumi qəbul olunmuş standartlardan qaçan ofşor zonalarda aparılan maliyyə əməliyyatları üzərində məhdudiyyətlər qoymaq lazımdır. 5. Reyting agentliklərinin beynəlxalq fəaliyyəti üçün ümumdünya standartları tərtib olunmalıdır. 6. Böhranın baş vermə ehtimalını əvvəldən proqnoz edə bilmək metodlarını müəyyən etmək lazımdır. 7. Antiböhran tədbirləri yalnız yerli və ya milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə koordinasiya olunmuş səviyyədə həyata keçirilməlidir. 8. Hökumətlər özəl müəssisələrin milliləşdirilməsinə, həmçinin dövlət sektorunun genişləndirilməsinə tələsməməlidir. 9. Qonşu dövlətlər ilə proteksionist tədbirlərin və problemin “ixracı” siyasətinin həyata keçirilməsindən qaçmaq lazımdır.

10.İnvestisiya və ticarət əməliyyatları üzrə beynəlxalq hesablar sistemində keçmək lazımdır.

Bu gün bütün dünya kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı da böhranın “ikinci dalğası”nın təsiri altındadır. Böhrana qarşı tədbirlər dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də davam etdirilir.